

Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)

Filiz Dığıroğlu *

A Forgotten Field in the Economy of Salonica: Tobacco Production and Trade, and the Regie (1883-1912)

Abstract ■ Tobacco has been an important agricultural product for the economy of Salonica in 19th century. Trade of tobacco, which were produced in Salonica countryside, strengthened the relationship between the Salonica economy and international markets. Regie Company participated in Salonica tobacco sector in the last quarter of the 19th century. All actors of tobacco sector, workers, merchants, other tobacco companies and especially tobacco farmers were affected -more or less- from the implementations of the Regie. This paper aims to discuss the production and trade of tobacco in Salonica before and after the Regie. The tobacco factory with its definite role in the economy of Salonica and tobacco smuggling will also be evaluated in the paper. Another issue of the paper is the activities of the “koldju” [guard] organization, which has been an instrument of the Regie to end the smuggling.

Keywords: Salonica, tobacco, merchant, farmer, worker, factory, tobacco smuggling, koldju [guard], Regie.

Selanik tarihi çalışanlar için “ekonomi” hemen hemen her zaman “dış ticaret”le eř anlamlı olmuştur. Ticareti ile ünlü Selanik’in XIX. yüzyıl boyunca tarımdan geçinen kırsal nüfusu göz ardı edilmiş ve bunların sorunları neredeyse hiç dile getirilmemiştir.¹ 1890’larda yaklaşık 1 milyon nüfuslu Selanik vilayetinin

* Marmara Üniversitesi.

1 Bu çalışmanın ilk hali ICOSEH 2011’de sunulmuştur. İlk halinden itibaren çalışmadan haberdar olan ve elinizdeki makaleyi defalarca okuyarak, soruları ve önerileri ile daha iyi bir metin üretmemi sağlayan Arř. Gör. Gökçen Cořkun Albayrak’a ne kadar teşekkür etsem azdır. Dikkatleri ve yerinde sorularıyla makalenin son halini almasına katkıda bulunan Mustafa Batman’a ve başlık konusundaki isabetli önerisi sebebiyle de Arř. Gör. Saim ağrı Kocakaplan’a müteşekkirim.

700.000'i, Selanik kırsalındaki köylerde ve çiftliklerde yaşamaktaydı.² Bu çalışma Selanik kırsalının önemli tarımsal ürünlerinden birinin tütün olmasından yola çıkarak başta tütün çiftçileri olmak üzere, tütün işçileri, tütün tacirleri, tütün şirketleri gibi Selanik tütün üretim ve piyasasının tüm aktörlerini konu edinmiştir. Makalenin Reji döneminde (1883-1912) Selanik vilayetinde tütüne odaklanma sebebi ise, Reji'nin uygulamalarının bölgesel yansımalarının yeterince bilinmemesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli tütün üretim merkezlerinden biri olan Selanik vilayetinin bu bağlamda bir çalışmaya konu olmamasıdır. Tarımsal faaliyetin şehir ekonomisindeki yadsınamaz önemini vurgulamak için Selanikli tütün üreticileri ile tütün tüccarlarının faaliyetlerine odaklanılacaktır. Literatürde Selanik tütüncüleri ile ilgili yer alan çalışmalar ise emek tarihi ve işçi hareketleri bağlamında "tütün işçileri" üzerine yoğunlaşmış,³ tütün üreticisi/çiftçisi konu edilmemiştir. Makale literatürdeki bu boşluğa dikkat çekmek niyetiyle kaleme alınmıştır.

Selanik veya Reji Şirketi'ni konu edinen mevcut çalışmaların birçoğunun birinci el kaynakların bulunduğu İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yeterince yararlanamadığı görülmüştür. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Şura-yı Devlet, Dahiliye Nezareti, Zabtiye Nezareti, Sadaret Evrakı, Yıldız Evrakı, Rumeli Evrakı gibi birçok fon kullanılmıştır. Babıalı ve Pera basınının yanı sıra makalenin diğer kaynakları ikinci el malzemenin bulunduğu mevcut literatürdür.

Müstakil olarak Selanik kırsalını ele alan neredeyse tek çalışma Zeynep Küçükceran'ın yayımlanmamış yüksek lisans tezidir. Zeynep Küçükceran, "Agrarian Economy and Primary Education in the Salonican Countryside in the Hamidian Period (1876-1908)", (Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi University, 2012. İkinci müstakil çalışma sayılabilecek eser ise İsmail Arslan'ın Drama sancağını ele aldığı, kitap olarak da yayımlanan doktora tezidir: İsmail Arslan, *Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2010).

- 2 Selanik kırsalındaki bu rakamlara ihtiyatla yaklaşmak gerekirse de rakamlar, şehirli-kırsal nüfus oranını göstermesi bakımından önemlidir. Küçükceran, s. 51.
- 3 Bu tür çalışmalara örnek olarak bkz. Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler 1839-1950*, Donald Quataert, Eric Jan Zürcher (der.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 97-122; Can Nacar, *Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle*, (Doktora Tezi), Binghamton University 2010; Can Nacar, "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar: 1905 Kavalalı Grevi", *Toplumsal Tarih*, 213 (2011), s. 38-42

Selanik Vilayeti'nde Tütün Ziraati

Selanik vilayetinde tütün ziraati Reji'den çok önce başlamıştır. Selanik, imparatorluk genelinde tütün ziraatinin yapıldığı ilk bölgelerden biridir.⁴ Vilayette üzüm ve ipek kozasının ardından en fazla ekilen sanayi mahsulü tütündür. Tütün ziraatinin yoğun yapıldığı yerler Sarı şaban, Drama, Kavala ve Praveşte kazalarıdır. Gevgili, Siroz, Nevrekop, Cuma, Kesendire, Zihna kazalarında tütün yetiştirilirse de bunların toplamı Drama sancağında yetiştirilen tütünün ancak 1/3'üne denk gelir. Özellikle Drama tütünleri kıymet ve nefasetce diğerlerinden üstündür. Üretilen tütünün büyük bir kısmı ihraç edilmektedir.⁵

Nüfusunun çoğunluğu Türklerden oluşan Drama bölgesi topraklarının büyük bir kısmı, verimli arazilerden meydana gelmektedir. Kavala bölgesinin XIX. yüzyıl ortalarında 250.000'i⁶ bulan nüfusu içinde geçimini tütün yetiştiriciliği ve ticaretinden sağlamayan aile neredeyse yok gibidir.⁷ XIX. yüzyılda Kavala şehrinin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri daha çok tütün ticareti ile meşguldü.⁸ Şehirde yaşayan insanların bazıları yetiştirici, bazıları aracı bazıları da tüccar konumundaydı. Kavala yerli tüccarlar dışında yabancı tüccarların da çok yoğun uğradığı hatta ikamet ettiği bir Akdeniz sahil kasabasıydı. Sayıları 2.000'i bulan ve genellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya tebasından olan bu yabancıların nüfusu, özellikle tütün ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde 3.000'e kadar çıkmaktaydı. Drama sancağında yetiştirilen tütünün Avrupa'ya ihracatının tamamı Kavala limanından gerçekleştirilirken, Osmanlı iç pazarı için yetiştirilen tütünün tamamı Karaağaç

4 Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinin eşzamanlı olarak tütünle tanışması beklenemezdi, ancak literatürdeki yaygın bilgi Osmanlı'da tütün tarımının ilk olarak Yenice ve İskeçe taraflarında yapıldığıdır. 1687'de Sultan II. Süleyman'ın fermanıyla Makedonya'da Yenice, Kırcaali, Drama ve Serez ile Suriye Lazkiye bölgesinde tütün tarımı başlamıştır. Konu ile ilgili yapılan son araştırmalardan birinde tütün tarımının 1598'den daha erken bir dönemde Batı Anadolu'da yapıldığı öne sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005, s. 34-35.

5 *Salname-i Vilayet-i Selanik* 1325, s. 104.

6 "Drama sancağının 1859'da 256.000 olan toplam nüfusu..." Arslan, s. 124.

7 Arslan, s. 269.

8 Kobakizade İsmail Hakkı Bey'in hatıratında babası tanıtılırken kullanılan ifadeler, Kavala'da herkesin tütün işleri ile uğraştığını bir kez daha göstermektedir. "Kavala'nın Sarışaban kazasında Kobakoğlu Hacı Hüseyin Efendi; zeki, okumuş, faal ve fevkalade misafirperver bir adamdı. Ziraat, tütün tüccarlığı ve aşar mültezimliği yapar ve aynı zamanda köyümüzde bir de bakkaliye işletirdi." Kobakizade İsmail Hakkı Bey, *Bir Mübadilin Hatıraları*, (İstanbul: YKY, 2008), s. 17.

limanından sevk edilmekteydi.⁹ Karaağaç'tan yüklenen tütün miktarı, Kavala'dan yüklenenden daha fazla olmamasına karşın, altın sarısı yapraklara sahip ve yüksek fiyatlardan alıcı bulan Yenice tütününün tamamının ihracatı Karaağaç'tan gerçekleştiği için ihracat çok yüksek meblağdadır. Karaağaç limanından yüklenen tütünün neredeyse tamamı İstanbul başta olmak üzere Osmanlı iç pazarını oluşturan diğer kentlere gönderilmektedir. Sadece çok küçük bir miktarı Rusya'nın Odessa limanına sevk edilmektedir.¹⁰

Tütün Kavala'nın her yıl artan ticaret hacmi içinde en önemli ihracat kalemi halini almıştır. Kavala tütününe karşı Avrupa pazarlarında yaşanan talep patlaması, 1869'dan sonra İngiliz, Alman ve Rus birçok yabancı tüccarın tütün satın almak için Kavala'ya bizzat gelmesini sağladı. Bu durum Kavala tütün piyasasında %5'lik bir artışa neden oldu. Aynı dönemde Kavala tütününün en önemli alıcısı olan Avusturya-Macaristan, satın aldığı yüklü miktardaki tütünü yelkenli gemilerle Trieste ve Fiume limanlarına taşıymaktaydı. Osmanlı'dan tütün ithal eden ülkeler arasında ikinci sırada olan İngiltere'yi son yıllarda alımları yükselen Rusya takip etmekteydi. Kavala'nın tütün alıcıları arasında Osmanlı iç pazarı, Rusya'dan hemen sonra dördüncü sırada yer almaktaydı. Fransa ve İtalya, Kavala tütününün alıcıları arasında son sırayı oluşturuordu.¹¹

Kavala'da 1871'den itibaren ihracatı önemli bir şekilde artan tek ürün tütündü. Drama tütününün Avrupa piyasalarındaki şöhreti ve fiyatının sürekli artması, çiftçilerin üretimde bu ürüne daha fazla yönelmesine sebep oldu. Böylece tütün, Kavala bölgesinin ihracatında neredeyse tek ürün olma eğilimine girdi. Yunan konsolosu Vardas'ın gözlemlerine göre 1867-71 döneminde tütün fiyatı belli kategorilerde ortalama %30-40 oranında artış kaydetmiştir. Bu dönemde Avusturya-Macaristan, Kavala'dan daha çok Selanik ticaretine yön veren önemli şirketler aracılığıyla gerçekleştirdiği tütün alımını, artırarak 800.000 kg'a çıkardı. Tütün alımında Avusturya'yı İngiltere izledi. Kavala tüccarları ihraç ettikleri belli başlı ürünleri Londra'ya, az miktarda da Manchester ve Liverpool'a gönderdi.¹² Tütün alımında Avusturya-Macaristan'ın ilk sırada yer almasının altında yatan sebep ise Avusturya Lloyd denizcilik şirketi gemilerinin düzenli olarak Kavala'ya olan ulaşımıdır. Aynı yıllarda İngiltere tütün satışlarını daha iyi kontrol altına almak için talebini giderek arttırdı. Bazı İngiliz ticaret şirketleri Kavala'da adeta tezgah kurarak daha büyük alımlar yaptı. Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Moldova

9 Arslan, s. 256.

10 Arslan, s. 264-65.

11 Arslan, s. 269.

12 Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, 22/1 (1981), s. 100-101'den naklen İsmail Arslan, s. 271.

Reji'lerinin gerçekleştirdiği alımlar sonucunda tütün alış fiyatlarında %40 civarında bir artış gözlemlendi. Bu nedenle tütün alımı ihtiyacında olan tüccarlar ve aracılar, taleplerini karşılamak için daha fazla fiyat ödemek zorunda kaldılar.¹³

Reji'nin tütün yönetimine hakim olduğu ilk beş yıldan sonra Selanik vilayetinde 52.641.000 kuruş değerinde 3.509.400 kıyye tütün yetiştirilmiştir. Bu da 1888-1889 yılı içindeki zirai üretimde %41'lik üzümlerin ardından %27'lik pay ile en fazla yetiştirilen ürünün tütün olduğu anlamına gelmektedir.¹⁴ 1901 yılı Mayıs ayında Pera basınının önde gelen gazetelerinden *Levand Herald*'in Selanik muhabirinin bildirdiğine göre, bol yağmurlu bir mevsim geçiren bölgede, iyi bir hasat beklenmektedir. Her zaman satın almaya hazır tüccarlar sayesinde Serez ve Drama sancaklarında tütün ziraati yıldan yıla artış göstermektedir. Kâr oranı yüksek olan tütün, hızlı bir şekilde pamuk, susam ve hububat ziraatinin önüne geçmektedir.¹⁵ Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık olarak tütün öşrünü alan Düyûn-ı Umûmiye; Drama, İskeçe, Sarışaban, Kavala, Praveşte, Zihna, Siroz, Nevrekop, Cuma-i Bala kazalarının tütün hasılatını tespit etmek için bölgeye müfettiş göndermiştir. 1902/1903 yılı tütün öşrünün 150.000 lira olduğu, bu kazaların büyüklüğü ve artan kaliteli tütün ziraati ile kesin bir tahmin yapmak zor olsa da Düyûn-ı Umûmiye'nin zikredilenden daha az bir gelir beklediği tahmin edilebilir.¹⁶

Selanik Reji Nezareti

Reji Şirketi, Sultan II. Abdülhamid tarafından imzalanan 30 senelik imtiyazla birlikte 14 Mayıs 1883'te Osmanlı tütün idaresini devraldı. "Memâlik-i Osmanîye Duhânları Müşterekü'l-Menfa'â Reji Şirketi" ya da halk arasında kısaca "Reji" diye bilinen şirket ile Osmanlı tütünleri için, çokuluslu ve yabancı sermayeli anonim bir şirket dönemi başladı. Reji ile birlikte tütünün üretimi, fabrikasyonu, depolanması, pazarlanması ve dolayısıyla tüketimi, şirketin kurucuları olan Osmanlı Bankası, Avusturyalı Credit Anstalt ve Alman Bleichroder adlı banka gruplarının denetimine girmiş oldu. Binlerce kişiyi çalıştıran ve Osmanlı toplumunun büyük bir kesimini ilgilendiren Reji, Osmanlı tarım üretiminin yılda 100.000 lirayı aşkın

13 Vacalopoulos, s. 101'den naklen İsmail Arslan, s. 271-2.

14 Tütünü %14 ile pamuk, %6 ile ipek kozası, %4'erlik dilimlerle afyon ve susam takip etmektedir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Selanik 1307*, s. 57; Selanik kırsalındaki tarımsal ürünler hakkında bkz. Küçükceran, "Agrarian Economy and Primary Education in the Salonican Countryside...", s. 52-66.

15 *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 May 1901.

16 BOA, BEO 2059/154425, 16 Nisan 1319/ 29 Nisan 1903.

öşür getiren ve ihracat değerinde ilk sırayı alan, hemen hemen en zengin kesimini denetleme hakkını ele geçirdi. Şirket, Osmanlı Devleti'nde faaliyete başladığı andan itibaren Selanik'te de göreve başladı. Şirketin tipik taşra örgütlenmesine güzel bir örnek teşkil eden Selanik Reji Nezareti 1883'te faaliyete geçti.

Osmanlı Devleti'ndeki her vilayetin, İstanbul'daki Reji Şirketi İdaresi ile doğrudan bağlantılı olan müstakil Reji İdareleri vardır: Trabzon Reji İdaresi, Selanik Reji İdaresi, Konya Reji İdaresi gibi... Ancak Selanik Reji İdaresi diğer taşra örgütlerinden farklı olarak sadece kendi vilayetinin tütün işleri ile ilgilenmiyor; Kosova, Manastır gibi komşu vilayetlerin de İstanbul'daki Reji İdaresi ile bağlantısını sağlayıp, yazışmaları yürütüyordu.¹⁷ Reji Şirketi Genel Müdürü Louis Rambert'in, Selanik Reji Nezareti için "Selanik, Manastır, Kosova vilayetleri ile Arnavutluk'un bir kısmında inhisarı muhafaza ederek gelişmesini temin etmeye çalışıyordu"¹⁸ ifadesini kullanması, şirketin Rumeli tütün idaresinde Selanik'i hiyerarşik olarak üst bir konumda gördüğünü kanıtlamaktadır. Bu durum Osmanlı vilayet sisteminde Selanik vilayetinin Manastır veya Kosova vilayetinden hiyerarşik açıdan bir farklılığı olduğu anlamına gelmez. Ancak burada Rumeli müfettişliği merkezi ya da ordu merkezinin Selanik'te olması gibi Selanik'i bölgede merkezi konuma yerleştiren yapılanmaları da unutmamak ve Selanik'i bölgede önemli kılan birçok unsuru birlikte düşünmek gerekmektedir. Şirketin taşra örgütlenmesinde teorik olarak Selanik Reji İdaresi'nin öne çıkması, Manastır ya da Kosova Reji İdaresi'nden daha üst bir konumda olmasından değil, söz konusu vilayetlerden daha fazla tütün hasılatına sahip olması nedeniyle tütün işleri ile daha yoğun olarak ilgilenmesinden ve demiryolu, liman gibi ulaşım imkanlarına sahip olmasından kaynaklanmış olabilir.

Reji vilayette idari personeli, fabrikası, ambarları ve kolcuları ile başlangıçta makul sayılarda elemanla çalışırken, giderek kalabalık kadrolarla hizmet vermeye başlamıştır. Kalabalık kadrolar tütün ziraatıyla doğru orantılı olarak artan tütün işleyişi anlamına geliyordu. Şirketin başlangıçtaki kadrosunun daha zayıf olması belki az elemanla vilayet tütün işlerinin üstesinden geleceğini düşünmesinden, belki de şirketin eleman istihdamıyla sermayesine ekstra yük getirmek istememesinden kaynaklanmaktaydı. Reji vilayette tütün işlerini ele aldığı tütün ekiminin az yapıldığı Katarin, Vidin, Köprülü, Avrathısı, Gevgili, Kesendire, Zihna, Cuma-i Bala, Nevrekop, Sarışaban kazası gibi yerlerde bir memurdan oluşan kadrolarla faaliyet gösterirken, tütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı Kavala kazasında

17 Kosova tütün işlerini Selanik Reji Nazırı'nın yürüttüğüne dair bkz. BOA, TFR.I.KV 130/12952, TFR.I.KV 83/8258, TFR.I.KV 85/8407...

18 Lui Rambert, *Abdülhamit Dönemine Ait Gizli Notlar*, haz. Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: Ark Yayınları 2011), s. 239.

müdüründen muhasebecisine, baş katipten sandık eminine kadar kalabalık bir kadro ile faaliyet göstermektedir. Selanik merkez, Siroz ve Drama gibi sancak merkezleri yönetim şablonundaki hiyerarşiye uygun olarak kalabalık bir idari kadro ile çalışmaktaydı. Demirhisar, Petriç, Menlik, Razlık, Yenice, Karaferye, Tikveş, Usturumca, Toyran, Langaza, Aynaroz gibi kazalarda ise hiç Reji memuru istihdam edilmemiştir. Reji'nin bu kazalarda örgütlenme ihtiyacı hissetmemesi, bütün ekiminin vilayetteki diğer yerlere göre daha az yapılması ile ilgili olmalıdır. Şirketin zikredilen kazalarda örgütlenmemesinin diğer bir sebebi ise, Reji'nin mümkün olduğunca az personel istihdam ederek işleri idare etme isteği olmalıdır.

Reji'nin faaliyete başladığı ilk on yılın ardından vilayet örgütlenmesine bakıldığında muazzam gelişmeler olduğu dikkat çekmektedir. Reji vilayette bütün ekiminin az yapıldığı kaza ve nahiyelerde bir memur ve katipten, bazen de sadece bir memurdan oluşan kadrolarla faaliyet gösterirken, bütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı Kavala, Drama, Praveşte, Gevgili gibi kazalarda daha kalabalık kadrolarla faaliyet göstermektedir.

Vilayet salnamesindeki verilere göre (h. 1307) 1889-1990'da 40 kişilik daimi kadrosu ile bütün işlerini yürüten Selanik Reji Nezareti, (h. 1322) 1904-1905'de 140 kişilik daimi kadrosuyla işleyen bir mekanizma haline gelmiştir.¹⁹ Daimi kadronun yanı sıra dönemsel olarak ihtiyaca binaen “muvakkat” memurlar da istihdam edilmiştir.²⁰ Selanik Reji İdaresi'nde diğer vilayetlerdeki örgütlenmeden farklı olarak “yeşil memuru”²¹ ve “Reji gardiyanı”²² ismiyle istihdam edilen kontenjanlar vardı ki, bu kadrolardaki görevlilerin bütün işlemlerinin hangi aşamasında görev yaptıkları tam olarak tespit edilememiştir. Diğer bölgelerde bu tür görevlilerin istihdam edilmemesi, bölgeye mahsus bir görevlendirme olduğunu akla getirmektedir. Selanik Reji Nezareti kadrosunun 140 kişi olduğu (h. 1322) 1904-1905 tarihli vilayet salnamelerine bakıldığında Trabzon Reji Nezareti'nin 81, Hüdavendigar Reji Nezareti'nin 142, (h. 1323) 1905-1906 tarihli vilayet salnamesine göre de Aydın Reji Nezareti'nin 115 kişilik kadroyla bütün işlerini idare ettiği görülmektedir.

19 Selanik Reji Nezareti'nin en kalabalık kadrolu teşkilat tablosu için bkz. Ek. 1.

20 1322 tarihli Selanik vilayet salnamesinde görülen 3 adet Muvakkat Muhasebe Katibi...

21 Praveşte kazası Reji İdaresi altında istihdam edilen “yeşil memuru” Ahmed Efendi idi. *Salname-i Vilayet-i Selanik* 1322, s. 208.

22 İlk defa 1310 tarihli Selanik vilayet salnamesinde görülen Reji Gardiyanlığı, Demirhisar Reji İdaresi'nin kadrosu altındadır. 1315 salnamesinde Cuma-i Bala Reji Nezareti, 1325 salnamesinde ise Cuma-i Bala Reji Nezareti'nin yanı sıra Kavala Reji Nezareti'nde de “reji gardiyanlığı” kadrosunun yer aldığı tespit edilmiştir.

Selanik Reji Fabrikası

Vilayet örgütlenmelerini tamamlayan Reji, tütün imalatı ve pazarlanması faaliyetlerine girişmiştir. İlk olarak Selanik, Samsun, Adana ve İzmir gibi farklı coğrafi bölgelerde fabrikalar kurmuştur.²³ Fabrika kurulan bu yerlerin ortak özelliği, tütün üretim alanlarına yakın olmaları ve sahip oldukları liman ile bu limanları besleyen hinterlandlarının dağıtımı kolaylaştırıcı merkezler olmasıydı. İkinci olarak Reji, şartname gereği dışında kaldığı ihracat ve tömbeki ithalatıyla ilgili konularda şirket kurarak kontrolü elinde tutmaya çalışmış, gerek fabrikalar gerekse yeni şirketler kurmak yoluyla, tütün imalatı ve pazarlanması faaliyetlerini gerçekleştirmiştir.²⁴

Reji'nin üretim politikaları çerçevesinde kurulan Selanik'teki fabrika, Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya gibi dört vilayetin tütün ihtiyacını karşılama iddiasındaydı. Selanik Reji Fabrikası'nda işlenen tütün Selanik vilayeti ve çevre bölgelerde satılabilmekteydi. Dolayısıyla Selanik ve çevre bölgelerin tütünlerini işlemek üzere 1884 yılında Selanik'te kurduğu fabrika, Reji'nin yaprak olarak aldığı tütünü, ziraî üretim merkezlerindeki ahaliye, sigara ve işlenmiş tütün olarak satışını gerçekleştiren kâra geçmesini sağlamıştır. Şirket büyük fabrikaların yanı sıra daha küçük ölçekli imalathane ve atölyeleri de hayata geçirerek tütün üzerindeki fabrikasyon yetkisini kullandı.²⁵ İşkodra vilayetinde Reji'ye ait küçük bir imalat fabrikası vardı, orada mahallî tütün kesilerek sigara haline getirilmekteydi. Bu fabrikada işlenen tütün, yalnızca İşkodra civarında satılabilen bir cins tütün olduğundan, İşkodra'da paketler halinde piyasaya sürülüyordu.²⁶

23 Şirket özellikle uzak bölgelerde üretim merkezleri kurmayı üzerine aldı. Başlıca imalat birimleri, tütün üretimi açısından büyük üretim bölgelerine yakın şehirlerde açıldı: Suriye ve Filistin için Beyrut, Şam, Yafa ve Halep; Anadolu'da ise Samsun, Adana, İzmir ve Manisa fabrikaların yer aldığı şehirlerdi. Jacques Thobie, *Intérest et Impérialisme Français dan l'empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977, s. 182, dipnot 22'den aktaran Fatma-Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, (İstanbul: Tekel 2000) s. 80.

24 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, trc. Sabri Tekay, (Ankara: Yurt Yayınları 1987), s. 27, Fatma-Suut Doğruel, s. 76, Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi 2002), s.III.

25 Şirket, Rumeli de olduğu gibi Anadolu'da da büyük fabrikaların yanı sıra daha küçük ölçekli imalathane ve atölyeleri hayata geçirerek tütün üzerindeki fabrikasyon yetkisini kullandı. Trabzon vilayetinde Canik sancağı ve çevresinde üretilen tütünler Samsun Tütün Fabrikası'nda işlenirken, Akçaabat ve çevresi tütünleri Erzurum Tütün Fabrikası'nda işlenip paketler halinde piyasaya sürülüyordu. Filiz Dıñoğlu, *Trabzon Reji İdaresi*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi 2007), s. 52-53.

26 Rambert, s. 347. 'Osmanlı Düyûn-ı Umûmiye İdaresi tarafından kurulan Gevgeli İplik Fabrikası, yakınlarında bulunan bir tütün fabrikasının 600 çalışanına ödediği ücretlerin

Selanik'in simgelerinden birisi olan Osmanlı Tütün Rejisi Fabrikası 4 Nisan 1884'te törenle açıldı. Selanik en "sanayileşmiş" şehirler arasında yer alsa da, demiryolu karşısında, Vardar kapının batısındaki fabrika, boyutlarıyla etkileyiciydi, ancak donanım çok sönüktü. Çalışmaların başlamasından bir yıl sonra bile, uzmanlaşmış personel toplamı hala çok sınırlıydı: bir tamirci, bir şoför ve bir demirci. Doğrusu, fabrika açıldığında, pek gelecek vaat etmiyordu. Bu durum o dönemde, Fransa konsolosu Dozon'un İstanbul'daki elçiliğe gönderdiği kısa bir rapordan açıkça anlaşılmaktadır.

"...Üç katlı bir bina, çok dar, yer altında kullanılmak üzere özel olarak inşa edilmiş olsa da (yetersiz görünüyor). Zemin katında çalışmaya başlayan bir buharlı makine, tütün kesmek için üç makine, her birini bir işçi çalıştırıyor ve ikinci katta çoğunluğu Yahudi genç kızlardan oluşan 60 kadar işçiye, tütün paketlerini satış için hazırlamaya devam eden çok ağır makineler [bulunuyor]. Böyle bir kısım için birinci katta yer olduğu doğrudur ve günde 60 bin kadar sigara imal edebilecek makineler edinildiği ya da edinmenin önerildiği de doğrudur. Yine de, fabrika sefil bir haldedir ve daha kötüsü, kurucuları daracık bir arsa satın alarak, büyüme imkanını da ortadan kaldırmışlardır. Dahası, Galip Paşa (Selanik valisi) dahil konuştuğum kişiler, yalnızca Selanik şehri için bile bu kadar küçük çaplı ve yetersiz olan bir işletmenin nasıl olup da Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya gibi dört vilayetin ihtiyaçlarını karşılama iddiasında olduğunu anlamıyorlar."²⁷

Fransız konsolosunun çizdiği karamsar tabloya rağmen Selanik Tütün Fabrikası şehirdeki diğer fabrikalarla kıyaslandığında en çok işçi istihdam eden fabrikalardan biridir.²⁸ Selanik Dakik Fabrikası 900, ipek fabrikası 320, tütün fabrikası ise

tutarından dolayı yıkıma sürüklenmişti' ifadeleri, Selanik vilayetinin birçok yerinde tütün fabrikaları olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Bu konuda bkz. Donald Quataert, 'İlk Fabrika Bacaları', *Selanik (1850-1918) 'Yahudilerin Kenti' ve Balkanların Uyanışı*, (haz. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları 2001, s. 193.

27 Meropi Anastassiadou, *Selanik*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998), s. 179-180.

28 Reji fabrikası ve idari büroları Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde yerel ekonomi açısından çok önemliydi. 7.000 liraya yaklaşan sermayesiyle Samsun Tütün Fabrikası İstanbul'daki fabrikadan sonra ikinci sıradaydı. Dokuz adet tütün kıyma makinesinin birkaçı sigara imalatında kullanılıyordu. 1887-1897 arasında bu fabrikada hemen hepsi sürekli kadroda olan 500 işçi çalışıyordu. Bu dönemde yılda ortalama 60.000 kg sigara, 400.000 kg tütün üretilmişti. Aynı fabrikanın 1905 yılındaki üretimi ise 1.000.000 kilograma ulaşmıştı. Quataert, *İktisadi Yayılm*, s. 27, Fatma-Suut Doğruel, s. 80. Selanik Sigara fabrikası günde 10.000 sigaralık bir üretim sağlıyordu. 80'li

200 işçi ile vilayetin en büyük fabrikalarıdır.²⁹ Büyük fabrikalar arasında yer alan Selanik Reji Fabrikası, uzun yıllar boyunca müdür, muhasebeci, kontrol memurundan oluşan 3 kişilik bir yönetim kadrosu ile idare edilmiştir.³⁰

1883 yılında Selanik'teki tütün işçilerinin bir kısmı ihraç tütünlerinin tasnif ve paketleme işlemlerinin yapıldığı tüccar atölyelerinde çalışırken diğer bir kısmı da Reji şirketi için çalışmaktaydı. Tütün Rejisi için çalışan işçiler, çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu 250 kişiden ibaretti. 1891'de üçte ikisi kadın ve 270'i Yahudi olmak üzere sigara imalatında çalışan 300 işçinin başında 15 ustabaşı vardı. Ayrıca aynı fabrikada %83'ünü kadınların oluşturduğu 60 Rum ve Bulgar işçi ile 5 tane de Türk bekçi bulunuyordu. Bir işgünü 9 saatten oluşuyordu; kadınların ücretleri erkeklerinkinden en az %50 azdı. Hepsi beraber 335 eden toplam işçinin yüzde %90'ı Yahudiydi.³¹ Selanik Reji Fabrikası'nda 1893'te işçilerin %75'ini oluşturan 250 kadın işçi çalışmaktaydı.³² Orhan Türker makalesinde belirli bir yıla işaret etmese de Fransız müdür yönetimindeki Reji fabrikasında çoğu kadın olmak üzere 400 işçinin çalıştığını ifade etmektedir.³³ Selanik fabrikasında çocuk işçi çalıştırılıp çalıştırılmadığına dair kesin bir bulguya rastlanmasa da Reji'nin Cibali, Adana ve Samsun fabrikalarındaki çocuk işçi istihdamından yola çıkarak burada da çocuk işçilerin varlığından söz etmek mümkün olabilir.³⁴

Reji Şirketi ile Tütün Üreticisi İlişkileri

Reji, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette bulunduğu süre içerisinde başta tütün çiftçisi olmak üzere tütün işiyle uğraşan birçok kesimle sıkıntılar yaşamıştır. Reji'nin tütün çiftçisi/üreticisi ile yaşadığı çeşitli sıkıntılar şikâyet metinlerinde açıkça görülmektedir. Mevcut uygulamalar hakkında üretici ve tüccarın hükümete

yılların sonunda istikrarlı bir biçimde artan sigara üretimi, 1890'da 16 milyon birime ulaştı. Quataert, 'İlk Fabrika Bacası', s. 194.

29 *Salname-i Vilayet-i Selanik*, s. 230-231.

30 Diğer fabrikalara bakıldığında da 3 kişilik yönetim kadrosunun fabrikaları idare ettiği görülür. Samsun Fabrikası direktör, muavin ve muhasebeciden oluşan kadrosuyla tütün ve sigara imalatı yapmaktaydı. Dıgıroğlu, s. 137.

31 Quataert, "Selanik'teki İşçiler 1850-1912", s. 116-117.

32 Nacar, agt, s. 42.

33 Orhan Türker, "Osmanlı Yönetiminin Son Yıllarında Selanik'te Sanayi ve Ticaret", *Tarih ve Toplum*, 32/188 (1999), s. 91.

34 Cibali ve Adana fabrikalarındaki çocuk ve kadın işçiler için bkz. Nacar, agt, 42-44; Samsun'da Gary Tobacco Company Inc. Amerikan mağazasında çalışan çocuk işçiler için bkz. Dıgıroğlu, s. 53-54.

yaptığı şikâyetlerle, Reji'nin hükümete yaptığı itirazlar olmak üzere çift taraflı bir şikâyet mekanizması gelişmiştir. Babıâli ise söz konusu şikâyetler karşısında çoğu zaman şirket ile üretici ve tüccar arasında kalmıştır.

Tütün üreticisinin Reji'yi şikâyet ettiği konular arasında ambar yapımı, ruhsatname sorunu, satın almalarda düşük fiyat verilmesi, muhammin tayininde şartname hükümlerine uyulmaması, şartnamede taahhüt edilen faizsiz kredinin verilmemesi ve kolluk görevinde kullandığı kolcuların tavırları yer almaktadır. Reji Şirketi'nin şikâyeti ise, üreticinin izinsiz tütün ziraatı yapması ve tütün kaçakçılığının önlenmesinde devlet memurlarının gerekli itinaı göstermemesidir.

Reji tütün üretimini çeşitli yollarla denetlemeye çalışmıştır. Bunlardan ilki tütün ekim ruhsatı verme yetkisini bünyesinde barındırmasıdır. Tütün yetiştirmek isteyenlerin izin almak için her yıl yeniden Reji'ye başvurmaları gerekiyordu. Bu izin isteği bir tek istisnai durumda reddedilebilirdi: yarım dönümden küçük topraklarda tütün ekilmesine izin yoktu. Bütün sistemin “kilittası” olan bu kısıtlama yoluyla Reji, kişisel tüketim veya komşulara satma amacıyla küçük tarlalarda tütün ekimini önlemeyi düşünüyordu. Yine aynı nedenle, taş duvarlar ardında tütün ekimi de yasaklanmıştır.³⁵ Ancak hem Selanik hem de diğer bölgelerdeki tütün üreticisi bu yasağı sürekli delmeye çalışmıştır.³⁶ Yarım dönümden küçük tarlalarda da ekime izin verilmesini isteyen Selanikli ekiciler, devletin şirket ile üretici arasında arabuluculuk yapmasını istemişlerdir. En kaliteli tütünlerin küçük tarlalarda yetiştiği iddiasında olan üreticiler, yarım dönümlük arazilerde üretim yapılamaması ve başka birçok hususta şirketi şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyetler üzerine Reji meselelerini araştırmak için müfettiş Süleyman Bey, Selanik'e gönderilmiştir. Süleyman Bey'in incelemeleri sonucunda hazırladığı raporda, dönüm tanımının yeniden yapılması ve Reji nizamnamesindeki genişliği ve uzunluğu 40'ar zıralık alanların “kadim dönüm” olması teklif edilmiştir. Ancak Reji İdaresi buna muvafakat vermez. “Üstelik Selanik ve havalisi tütünlerinin en alası yarım dönümden aşağı, ufak tefek tarlalarda husule geldiği”, Süleyman Bey'in raporuyla sabit olmasına rağmen Reji,³⁷ bu mahallerde tütün ziraatını yasaklayan nizamname hükmünü 30 yıl boyunca uygulamıştır. Süleyman Bey'in raporundaki “kaliteli tütün” vurgusuna dikkat edilecek olursa, aslında bu durum, Reji'nin kaliteli tütün hassasiyeti ve teşviki politikaları ile örtüşmeliydi. Dolayısıyla Reji'nin yarım dönümden az alanlardaki tütün yetiştirme yasağı, kaliteli tütün politikası ile çelişmektedir. Buna

35 Quataert, *İktisadi Yayılım*, s.27.

36 Selanik taraflarında Reji İdaresi'nin yarım dönüm araziye tütün ekilmesini yasaklamasında ısrarcı olmasının müşterek menfaatleri zedelediği hakkındaki itiraz için bkz. BOA, ŞD 2523/8, 14 R 1305/ 30 Aralık 1887.

37 BOA, DH MKT 1450/18, 4 M 1305/ 22 Eylül 1887.

rağmen şirketin yasağı 30 yıl boyunca uygulaması, böylesi bir durumda denetim ya da üretimi sınırlandırma politikasını daha ehven gördüğü ya da üreticilerin iddiasının pek de doğru olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Reji'nin üretimi denetleme araçlarından tütün ekim ruhsatı verme yetkisi, sadece yarım dönümden az araziler için sorun oluşturmamıştır. Ruhsatname sorunu olarak adlandırılan bu mesele, üretici ile şirket arasında Reji var olduğu müddetçe devam eden bir mesele olmuştur.³⁸ Selanik'teki Demirhisar tütün üreticilerinin Sadaret'e çektikleri telgraflar, bu meseleye güzel bir örnek teşkil etmektedir. Demirhisarlı üreticiler, şirketin tütün ekimine izin vermemesi üzerine Sadaret'e şikayette bulunmuşlardır. Şikayetin ardından Reji, ekseriyetle tütün ekilmesine karar verildiğini "şifahen" köylülere tebliğ etmiştir. 7 Mayıs 1311/19 Mayıs 1895'de çektikleri diğer bir telgrafta köylüler, tütün ekimi ruhsatnamelerinin bir an evvel verilmesi isteklerini yinelemişlerdir. Ruhsatnameleri vermeyen Reji, hasat zamanı yaklaşınca "ruhsatsız" gerekçeyle tütünleri kesmeye başlayacağını bildirmiştir. Üreticiler tek geçim kaynaklarının bu tür bir muameleye tabi tutulmasına razı olmamışlar ve yapılacak tahkikat neticesine kadar tütünlerin kesilmesine mani olunmasını Sadaret'ten istirham etmişlerdir.³⁹ Reji'nin teorik olarak başvuran herkese izin vermesi gerekmektedir ancak yukarıdaki örnekte ve benzerlerinde açıkça görüleceği üzere şirket çeşitli gerekçelerle tütün ekim izni verme yetkisini, tütün ekim alanlarını istediği sınırlarda tutmak için bir araç haline getirmiştir. Çünkü şirket şartnamesinde ihraç edilecekler dışında üretilen tütünün tamamını satın almayı kabul etmişti. Üretimi denetlemese tarlalardaki tütünleri alma zorunluluğu, şirket kasasına büyük bir yük getirebilirdi.

Reji, hasat öncesi ve sonrasında, tütünün miktar ve evsafını yetiştirici temsilcileriyle birlikte tespit ederdi. Ürün kurutulduktan sonra giderleri yetiştiriciye ait olmak üzere Reji depolarına taşınır ve Reji'nin gözetimi altında bu depolarda saklanırdı. Şirket ilk altı ay boyunca depo giderlerini karşılardı; daha sonraki giderler üreticilere aitti. Tütünü 2 yıl depoda tutulan çiftçi ürününün satılmasını talep edebilirdi. Depolama meselesi, tütünün ihracatındaki artış ile birlikte bölgede karşılaşılan en önemli güçlüklerden birisi olarak Reji'den önce de bölgede dikkati çekmekteydi. Kavalâ'daki hanlar, otellerin boş odaları ve bahçeleri uzun yıllar buradan ihraç edilen tütünlerin depoları olarak kullanıldılar. Yani uzun yıllar

38 Dramalı köylülerin ruhsatname prosedüründeki zorluklara dikkat çektiği telgraf için bkz. BOA, TFR. I. SL.11/1032, 6 Mayıs 1319/ 19 Mayıs 1903; Zihna'ya 1 Siroz'a 5 saat uzaklıktaki Porna köyü ve civarının tütün muamelesinin Zihna Reji İdaresi'nden Siroz Reji İdaresi'ne alındığı için ruhsat alamadıklarından mağdur olan köylülerin şikayeti hakkında bkz. BOA, TFR.I.SL. 12/1141, 15 Mayıs 1319/ 3 Haziran 1903.

39 BOA, BEO 626/46916, 5 Temmuz 1311/ 17 Temmuz 1895.

boyunca limanın çevresinde tütünleri koymak için mağazalar ve tütünü muhafaza etmek için büyük depolar, antrepolar olmadı. Bu kadar nadir bir ürünün saklanması ve korunması için uygun ortamların kuru ve yağmurun engellendiği yerler olması gerekiyordu.⁴⁰

Ambar sıkıntısı Reji'ye devrolan sıkıntılardan biri olmakla beraber Reji döneminde farklı boyutlara taşınmıştır. Reji'nin yapmayı taahhüd ettiği ambarlar, üretimi kontrol etme araçlarından birisine dönüşmüştür. Üretilen tüm tütünlerin Reji ambarlarında saklanması zorunluluğu sayesinde tütün depolama vazifesini bünyesinde barındıran şirket, hasat edilmiş tütünü de kontrol altında tutuyordu. Üreticinin sık sık şikayet ettiği mesele, üretim alanlarına uzak ve yetersiz depolara tütünlerin naklettirilmesi zarureti idi. Reji idaresinin şartnamede taahhüd ettiği ambarları inşa edip etmediği ile ilgili yapılan soruşturmaların birinde, Drama'da 18.000 kuruş masrafla büyük bir ambar inşa ettirdiğini iddia ettiği depoyu yapmadığı ortaya çıkmıştır.⁴¹ Selanik'te üreticilerin ambar yetersizliği şikayetlerine Babıali kayıtsız kalamamıştır. Babıali 1887 yılının sonunda şirketi Selanik'te 100, Samsun'da 47 ve imparatorluğun diğer bölgelerinde de ihtiyaca binaen depolar tesis etmesi, taahhüdlerini yerine getirmesi için uyarmıştır.⁴² Ancak 1912 yılına gelindiğinde, Yenice-i Vardar kazasında reji ambarlarının yetersiz olması hasebiyle tütünün üreticilerde kalması kararlaştırılmışken, Reji İdaresi'nin derhal ambara nakli için üreticiye tazyiklerde bulunması, Reji'nin bu konuda sorunları çözmediğini göstermektedir.⁴³

İhraç edilenler dışındaki tütünün alım fiyatları, Reji'yle yetiştiriciler tarafından ortaklaşa saptanır, uyuşmazlık halinde üçüncü taraf hakemliğine başvurulurdu. Üreticiler Reji'nin satın aldığı tütün miktarını kaydetme sisteminin hatalı olduğunu söylüyorlardı. Reji, görevlilerin kayıp olduğunu iddia ettiği tütünün bedelini

40 İhtiyaca cevap vermek amacıyla 1860'larda depolar ve mağazalar inşa edilmeye başlandı. Fakat bunların kiralaları son derece yüksekti. Bu yeni yapılan, çok geniş ve güzel olan depolardan bir tanesi de Selanik'te İngiltere'ye ihracat yapan büyük bir tüccar ailesi olan "Selanikli Abbott Kardeşler"e aittir. Onların inşa ettirdiği depo yaklaşık 3065,7 m²lik bir alanı kaplamaktadır. Bu da 36.000 balya tütünün fermentasyonu, preslenmesi ve paketlenmesi için gerekli alan ve ekipmanı sağlayarak depolanmasını mümkün kılmaktaydı. Abbott Kardeşlerin bu depo için yaklaşık 15.000 sterlin harcadıkları tahmin edilmektedir. Arslan, s. 261-2.

41 Zihna kazasının Hastuvan karyesindeki Mehmed isimli üreticinin köyünde ambar olmadığı için tütünlerini Drama'ya zorla gönderen Reji İdaresi'ne dair şikayeti ile Reji'nin Drama'da 18.000 kuruşa mal olarak yaptırdığını iddia ettiği büyük ambarın yapılıp yapılmadığının yeniden araştırılması hakkında bkz. BOA, DH MKT 1433/50, 27 L 1304/19 Temmuz 1887.

42 *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 November 1887.

43 BOA, DH.İD 95-1/58, 26 L 1330/8 Ekim 1912.

üreticiye ödetiyor, böylece de üreticinin herhangi bir kâr sağlama umudu kalmıyordu. Tütün tahmini ve tahriri sisteminde Reji ile üreticiler arasında yaşanan birçok davaya rastlamak mümkündür.⁴⁴

Reji ile üretici arasındaki meselelerden biri de “mevsim-i ziraat” tir. Ayrıca emek yoğun bir ürün olan tütünün hasattan yaprak tütün olarak satışa hazır hale getirilmesi için gereken sürede şirketin sorumluluklarını yerine getirmediği ve yetkilerini çiftçi lehinde kullanmadığı iddiası da zikredilmelidir. Tütünün ihraç edilebilecek hale gelebilmesi için tütünlerin ekim zamanı olan mart ayından gelecek yılın temmuz ayına kadar yani toplam 18 ay gereklidir. Bu süreye ihracatın gecikmesi de eklenirse bu zaman dilimi 18–19 ayı bulabilir. Tütün ihraç edilmeyecekse işlenmek üzere şirketin gözetiminde Reji fabrikalarına sevk edilirdi. İşlenmiş ürünler, Reji’nin saptadığı fiyatlarla, bu tekelden ruhsat almış olan dükkanlarda satılırdı.

Reji’nin faaliyete geçmesi Osmanlı toplumundaki çeşitli gruplar üzerindeki etkisini hemen gösterdi. Tütün üreticileri kendilerini birdenbire, geçim kaynaklarını denetleyen ve vergi toplayan yabancı bir şirkete karşı sorumlu buldular. Eski iktisadi ve toplumsal ilişkiler çözülürken yenileri ortaya çıktı. Mevcut kredi mekanizması kimileri için bir gecede değişiverdi. Selanik, Samsun ve Trabzon bölgelerinde (ve şüphesiz başka yerlerde) genellikle birlikte hareket eden tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşraf, üreticilere sık sık borç vermekte ve bu alacaklarını ya doğrudan doğruya hasatın belli bir bölümüne el koyarak ya da ürünün piyasa fiyatının altında satın alma hakkını elde ederek tahsil etmekteydi.⁴⁵ Avrupalı gözlemcilerin sık sık hakaret dolu saldırılarına konu olan bu “tefeciler” önemli iktisadi işlevler görüyorlardı. Üreticileri mali bakımdan ayakta tutan son derece de gerekli sermayeyi sağladıkları gibi, hayati önem taşıyan tarla-piyasa bağlantılarını da oluşturluyorlardı.⁴⁶ İmtiyaz anlaşması gereği, Reji tütün üreticisine tahmini ürün bedelinin %50’sine kadar faizsiz borç vermek zorunda olduğundan, yukarıdakine benzer birçok mekanizma ortadan kalkmış olmalıydı. 1902 yılına gelindiğinde, tütün ihracatını önlemekte kullanılamayan ve ürünün satıcıya devri öncesinde ödenmesi gereken bu krediler 150.000-200.000 lira düzeyine ulaşmıştı.⁴⁷ Reji Osmanlı topraklarındaki 24. yılında faizsiz kredi olarak 168.000 Osmanlı

44 Tartıda noksan çıkan tütünlerden dolayı Dramalı tütün ziraatçıları ile Reji arasındaki anlaşmazlıkta ziraatçıların haklı bulunması hakkında bkz. BOA, DH MKT 1747/34, 21 Temmuz 1306/2 Ağustos 1890; 1758/62, 23 M 1308/8 Eylül 1890 ve 1768/22, 22 S 1308/7 Ekim 1890.

45 Reji öncesi dönemde tütün ticaretinde ortaklıklar ve tütün çiftçisinin finansmanı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, s. 51-52, 75-77.

46 Quataert, s. 25.

47 Quataert, s. 25.

lirası dağıtmıştı.⁴⁸ Eskiden faiz karşılığı borç verenler bu gelirlerini yitirirken, toplanacak hasat karşılığında borç verenler, pazarlama şebekelerinin temelinden sarıldığını, hatta yok olduğunu görüyorlardı.⁴⁹ Ancak Selanik Reji Nazırı İskender Melhame'nin her kıyve tütün için çiftçiden 30'ar 40'ar para komisyon alan bazı muhtekirlerin üreticiye imzalattıkları senetler sayesinde tütünlerine el koydukları ve üreticiyi mağdur ettiklerini ifade etmesi,⁵⁰ mevcut düzenin çok da değişmediğini göstermiştir. 1911'de Trabzon'un Amerika konsolosu çiftçi ve tütün üreticilerinin %20-25 oranında tefecilerden kredi aldığını⁵¹ dile getirirken aynı yıllarda Kavala Tütün Kongresi'nde de çiftçilerin %20 oranında tefecilerden kredi aldığı yineleniyordu.⁵² Tahsin Uzer'in Selanik'te kaymakamlık yaptığı yıllardaki anıları da tütün üreticisi, simsarlar ve tüccarlar arasındaki ilişkilerin Reji döneminde de değişmeden devam ettiğini açıkça göstermektedir.⁵³

Tütün üreticilerinin finansmanı ile ilgili Dramalı üreticilerin ikrazat talebi, meselenin bir başka boyutunu göstermesi açısından ilginçtir. İkrazatın toplu avans şeklinde ödenmesi isteğini, Reji eskiden beri uygulandığı şekliyle kredi verilebileceği cevabıyla reddetmiştir. Dramalı üreticilerin taleplerinde olduğu gibi "toplular avans" şeklindeki bir uygulama, şirket sermayesine ekstra yük getireceği gerekçeyle, olumsuz yanıtlanmıştır. Diğer taraftan Drama gibi tütünün çoğunluğunun ihracata gittiği dolayısıyla Reji'nin alımlarda ikinci planda olduğu bir piyasada, faizsiz kredi vermeyi tercih etmediği görülüyor. Bu durumda Drama'da üreticinin ihtiyacı olan nakit para, eskiden olduğu gibi tüccar ve eşraf tarafından karşılanmıştır. Reji'nin bu bölgede faizsiz kredi vermeme gerekçesi, tüccarların hakim olduğu piyasanın yükünü şirketin değil tüccarların karşılaması gerektiği idi. Şirketin bu tür ilişkilerin yoğun yaşanmadığı tütün üretim bölgelerinde faizsiz kredi vermeyi tercih ettiğinin de altı çizilmiştir.⁵⁴ Reji faizsiz kredi verme yükümlülüğünü, Drama'da -ne kadar isteksiz de olsa- yerine getirmek zorundaydı. Şirket üreticilere kişi başına en fazla 5.000'er kuruş akçe ikraz ederken bu miktarın büyük üreticilere yetmediği ve onların mürabahacılar mecbur edildiği yönündeki şikayetler üzerine nihayet -30 yılın sonunda- kişi başı 10.000 kuruşa kadar yükseltmiştir.⁵⁵

48 BOA, DH MKT 2659/28, 23 Eylül 1324/ 6 Ekim 1908.

49 Quataert, s. 25.

50 BOA, TFR I.M. 4/391, 21 Mayıs 1320/ 30 Nisan 1902.

51 Can Nacar, agt, s. 34.

52 *Kavala Tütün Kongresi*, Selanik 1327, s. 17'den naklen Can Nacar, agt, s. 35.

53 Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, (Ankara: TTK, 1979), s. 60.

54 BOA, DH MKT 2659/28, 23 Eylül 1324/ 6 Ekim 1908.

55 BOA, BEO 3988/299081, 5 M 1330/ 26 Aralık 1911.

SELANİK EKONOMİSİNDE UNUTULMUŞ BİR ALAN:
TÜTÜN ÜRETİMİ, TİCARETİ VE REJİ (1883-1912)

Üreticiler ile Reji arasındaki asıl önemli sorun tütün fiyatlandırma meselesidir. Drama sancağının en önemli gelir kaynağı olan tütün mahsulünü Reji İdaresi'nin "pek dūn fiyatla aldığı" Drama kazası köylerinin imam ve muhtarlarından gelen toplu dilekçeler sayesinde bilinmektedir.⁵⁶ Hatta bu dilekçelerde, Reji görevlilerinin üreticilere son derece düşük fiyatlarla tütün satmaya zorlamak için bazı bölgelerde cebir kullandıkları belirtilmiştir. Reji'nin tütünleri düşük fiyatla satın almaya çalışması, en kısa yoldan kâr etme isteğinin bir sonucu olduğu gibi, üretime belli bir sınırlandırma getirme politikasının da bir ürünüdür. Bu çerçevede üretimi kendi belirlediği kota içinde tutmaya çalışan Reji, hem çiftçiyi tütün ziraatının kârlı bir iş olduğu düşüncesinden vazgeçirmeye hem de üretim alanlarını kendisinin daha rahat kontrol altında tutabileceği yerlere kaydırmaya çalışmaktaydı. Aşağıdaki tablo Üsküp Reji İdaresi'nden alınan kayıtlardan oluşturulmuştur. Üsküp idari olarak Selanik'e bağlı olmasa da bölgedeki durumu yansıttığı için burada kullanılmıştır. Ancak bu tabloya bakarken tütün kalitesinde bölgesel farklar olduğu ve bunların fiyata yansıtacağı akılda tutulmalıdır. Tablodaki son yılda yaşanan düşüşün ciddi boyutta olması, o yıla mahsus özel bir durum olduğunu düşündürmektedir. Bunların dışında tabloya bakıldığında Üsküp'te üretilen tütünün yarısından fazlasını satın alan Reji İdaresi'nin beş yıllık satın alım fiyatlarındaki düşüş, tütün çiftçilerini haklı çıkarmaktadır.

Tablo 1: Üsküp'te Reji İdaresi'nin Satın Alım Fiyatları

Sene	Üretilen Tütün miktarı	En düşük fiyat	En fazla fiyat
1889-1990 (h.1307)	358.139 kg	75 santim	10 kuruş 50 santim
1890-1991 (h.1308)	450.581 kg	75 "	8 kuruş
1891-1992 (h.1309)	527.669 kg	50 "	9 kuruş 75 santim
1892-1993 (h.1310)	416.050 kg	12,5 santim	9 kuruş 75 santim
1893-1994 (h.1311)	630.255 kg	50 santim	5 kuruş 75 santim

Kaynak: BOA, A.MKT MHM 691/27, Lef 4, 24 Ramazan 1313/9 Mart 1896.

⁵⁶ BOA, DH MKT 1369/78, 3 M 1304/ 2 Ekim 1886; Üsküplü tütün çiftçilerinin Reji'nin tütünlerine düşük fiyat verdiği iddiası ve bu iddianın araştırılıp doğrulandığı hakkında bkz. BOA, AMKT. MHM 691/27, Lef 3, 24 Şevval 1313/8 Nisan 1896; Pravişte kazası Mestan köylülerinin tütünlerinin ucuz fiyatla alındığına dair şikayeti ve Reji Nazırı İskender Melhame'nin bu şikayete verdiği cevap için bkz. BOA, TFR.I.M... 21/2092, 23 C 1326/ 23 Temmuz 1908.

Reji tütün arzının artmasıyla birlikte fiyatların düşeceği noktasında haklılık payına sahipti, çünkü tütünün piyasa fiyatını belirleyen birçok faktör vardı ve arz bunların en önemlisiydi. Arzın yanı sıra emek ve nakliye maliyetleri gibi faktörler de önem taşıyordu. Maliyetler arasında yer alan pazarlanma maliyeti, yani arza talep oluşturma çabaları da fiyatlar üzerinde etkiliydi. Hatta bazen piyasadaki ürün hakkında yapılacak çeşitli spekülasyonlar fiyat için belirleyici bir etken haline gelebiliyordu.

Tütün üreticisi satın alımlarda düşük fiyat verilmesi ile ilgili olarak sadece Reji'yi değil tüccarı da suçlamaktaydı. Tahsin Uzer'in 1900'de nahiye müdürü olarak atandığı Pürsican'da tanık olduğu bir tütün alış verişi, bölgedeki satın alma mekanizmasının nasıl işlediğini göstermektedir:

“Pürsican'da bir buçuk milyon kıyye tütün çıkar. Simsarlar bunu, bu koca serveti, adeta tüccara peşkeş çekerlerdi. Mesela liranın kıymeti 178 kuruş, bu itibarı, tütüne mahsus bir fiyat. Tüccarın simsarları tütün mevsiminde gelirler, yerli simsarlara misafir olurlar. Ziyafetler, içki alemleri verilir. Mesela “Sağır Yani”, “Uzun Mihail” ve “İştiryö”; bunlar birer Azrail idiler. Simsarlar da köy, nahiye beyleriydi. En büyük zürrâ'ın tütününü görecekler. Bir pazarlıkta, “Hacı Mala Ahmet'in tütünlerinin mübayaasında bizzat, bulundum. Dostum Hüsnü Bey, en hamiyetli, en aydın simsarlardandı. Zavallı, ihtiyar Hacı Mala Ahmet, edepsiz bir Rum'dan başka bir şey olmayan İştiryö'nun karşısında el pençe divan duruyor, bizzat kahve, şerbet ve sigara ikram ediyordu. İştiryö ayağını ayağının üstüne atmış, Avusturya İmparatoru gibi kurulmuş: ‘Söyle bakalım Hacı ne istersin?’ diyordu. Mala Ahmet insaf ve merhamet dileniyordu. Lira 178 kuruş itibarıyla 44 denkten 11'ini reddettiler. Bu da itibarı bir karar. Yani on bir denk tütünün kıyyesi ikişer kuruştan olacak. Geri kalan otuz üç denk –ki tahminen bin kıyyedir- için Hacı Ahmet 18 kuruş istedi. İştiryö bir surat astı. Az kaldı Hacı'ya nüzul isabet edecekti. Çünkü tüccarın simsar adamı pazarlık yapılmadan ortaya önden çıkarsa, diğer tüccarlar evvelki tüccarın hatırına uyarak, o tütünü çok zaman mübayaa etmezlerdi. Nihayet yalvar yakar 16 buçuk fiyat kesildi. Hacı da sevindi. Zavallı adam...”

Orada ben derhal kalemi çıkardım. Lira 178 kuruş hesabıyla, 16,5 kuruş, tam 10 kuruş ediyordu. Aynı tütünden 300 kıyyeyi yani on bir dengi reddetmişler ve ikişer kuruşa almışlardı. Şu halde bu 300 kıyye ile geri kalan 1000 kıyye birleştirilince fiyat yedi kuruşa düşüyordu. Kıyye başına simsarın alacağı komisyon bir kuruştı. Velhasıl sureta on altı buçuk kuruşa satıldığı zannedilen tütün hakikatte altı kuruştı. Bu bir cinayet, bir şenaat, köylünün cehalet ve masumiyetiyle oynanan bir sahtekarlık idi, hırsızlıktı.”⁵⁷

⁵⁷ Uzer, s. 60.

Reji Şirketi ile Tütün Tüccarı İlişkileri

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Makedonya bölgesinde tütün üretiminin gelişimine paralel olarak, hem imparatorluk içinde hem de imparatorluk dışındaki talebe cevap vermeye çalışan Selanik tütün ticaretinin merkezi haline geldi. Selanik'in, bu özelliği XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da artarak devam etti.⁵⁸ Reji'nin piyasaya girmesiyle birlikte bölgede son derece aktif olan tütün tüccarlarının faaliyet alanları sadece ihracatla sınırlanmış, hareket kabiliyetleri daralmıştır. Osmanlı Devleti ile yaptığı sözleşme gereğince Reji'nin tütün ihracatının dışında tutulması sayesinde tütün tüccarlarına/ihracatçılarına bir faaliyet alanı açılmış oldu.

Selanik vilayetinin özellikle de Drama sancağının tütünleri, başta Mısır⁵⁹ olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, Amerika, Belçika, İsveç-Norveç, Yunanistan, İsviçre, Danimarka, Polonya, Avustralya, Finlandiya, Malta, İskenderiye, Hindistan, Tunus ve İtalya gibi dünya pazarındaki büyük alıcıların tercih ettiği tütünlerdi.⁶⁰ Vilayetteki çiftçiler ürünlerini tütün ticaretiyle uğraşan tüccara satabilirlerdi; ancak tüccarlar sadece ihraç amaçlı tütünler satın alabilirdi. Satın alımlarda tütünlere verdikleri fiyatlarla tütün piyasasının oluşmasını sağlayan tüccarlar sınırlı da olsa iç piyasayı etkileme imkânı bulmuşlardı. XX. yüzyılın başlarında Selanik bölgesinden ihrac edilen tütün miktarını gösteren aşağıdaki tablo ile Selanik'te tütün ihracatının düzenli olarak arttığı görülmektedir.

58 Reji öncesi dönemde Selanik'te tütün ticareti hakkında bkz. Yılmaz, s. 97, 108.

59 Filibe ovasında üretilen tütünün tamamı Enez iskelesinden Mısır'a giderdi. Bu konu hakkında bkz. Yılmaz, 82, 93-95, 98, 100; Mısır, tütün üretimi yapılmayan, ancak ithal tütünden sigara imal edilen bir ülkeydi. Sigara sanayinin varlığını 1881'den sonra iyice hissettirdiği bölgede 1874-1881 yıllarında, yani, Osmanlı tütünlerinin bandrole tabi olduğu dönemde birçok fabrika kurulmuştu. Reji Şirketi'nin göreve gelmesiyle birlikte ülkede mevcut 450 özel tütün fabrikası tasfiye edildiğinde birçok imalathane sahibi çeşitli ülkelere dağılmış, bunların en önemlileri de Mısır'da sigara imalat sektörünü oluşturmuşlardı. A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, (Ankara: Onur Yayınları 1979), s. 89; Filiz Dıñoğlu, s. 94-95; Reji etkisiyle Mısır'a giden tüccar ve simsarların faaliyetlerinin Mısır hükümetinin tütün politikalarını nasıl etkilediklerine dair bkz. Relli Shechter, *Smoking, Culture and Economy in The Middle East*, London-Newyork 2006, 32-33; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmanîyenin Borçları ve Islahı*, (İstanbul 1330), s. 177.

60 Kavala ve Üsküp çevresindeki tütünlerin başlıca alıcıları Avrupa, Amerika ve Mısır'dı. Anastassiadou, age, s. 99. Selanik limanından 1909'da 240.000, 1910'da 320.000 ve 1911'de 400.000 pound'luk tütün Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya ihrac edilmiştir. Verilerin alındığı İngiliz raporlarına göre zikredilen yıllarda Selanik limanından değer olarak (pound) en fazla tütün, ipek kozası, un ve deri ihraç edilmekteydi. Özlem Yıldız, "20. Yüzyılın Başlarında Selanik Limanı'nda Deniz Ticareti", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII/24 (2012), s. 42-43.

Sene	Kavala	İskeçe	Selanik	Toplam
1901	10.770	227	956	12.003
1902	9.025	1.554	1.338	11.917
1903	8.239	1.266	1.283	10.788
1904	8.549	1.962	2.176	12.687
1905	8.197	2.179	1.575	11.951
1906	10.853	2.074	2.445	15.372
1907	9.470	2.185	1.828	13.483
1908	9.742	2.665	1.497	13.904
1909	13.566	2.968	3.016	19.540
1910	9.529	1.951	1.788	13.268
1911	12.681	4.136	4.046	20.863

Tablo 2: 1901-1911 yılları arasında Kavala, İskeçe ve Selanik'ten Tütün İhracatı (1.000 kg)

Kaynak: Can Nacar, s. 22.

Selanik'te her türlü eşyanın ticaretini yapan yerli ve yabancı birçok tacir ve ticarethane vardı. Bunlar içerisinde tütün ticareti yapanlar olduğu gibi Selanik'te toplumun her kesiminin kârlı tütün ticareti ile uğraştığı, hal-i hazırdaki mesleklerinin yanı sıra tütün ticareti de yaptıkları bilinmektedir. İtalya'nın Kavala konsolosunun aynı zamanda tütün ticareti ile de uğraştığı, Almanya'nın Kavala'da açtığı "Berlin Ticaret Evi"nin bölgede üretilen tütün ve tütün mamüllerinin ticareti ile yakından ilgilendiği bilinmektedir. Çünkü Berlin Ticaret Evi, sigara imalinde hakiki Kavala ve Yenice tütünlerini işlemekte ve bu tütünlerin ticaretini yapmaktadır.⁶¹ Hem Almanya hem de Avusturya'nın konsolusluğu yapan Mösyö Dicks ile İtalya konsolosu Mösyö Hanri, işlerine müdahale olduğu ve ticaretlerine engel olduğu takdirde kaptülasyonların gölgesine sığınmaktadır.⁶²

Selanik'te merkezden atanan öğretmenden mutasarrıfa kadar her kademedeki Osmanlı devlet görevlisinin tütün ticareti ile uğraşmasına rastlamak mümkündür. Bir takım Osmanlı memuru için tütün ticareti bazen esas mesleklerinin önüne bile geçmiştir. *Asır* gazetesinde bir muhabir Drama'da öğretmenlerin tütün ziraat-

⁶¹ Arslan, s. 262.

⁶² Uzer, s. 60-61.

tiyle uğraştığından eğitimin gelişmediğinden bahsetmektedir.⁶³Siroz mutasarrıfı Hıfzı Paşa, bütün sancağın tütünlerini Reji eski müfettişlerinden Renan ile müştereken satmaktadır. Bu ortaklık dışında Selanik'te ünlü tacir Modyano⁶⁴ ve Kavala'da Mösyö Vıkıs ile de tütün ticareti yapmaktaydı. Ayrıca Hıfzı Recep Paşa, Avrupa'daki tüccar ile kendi ismiyle haberleşerek siparişler alıyordu.⁶⁵ Renan ile yaptığı ortak alımlardan birinde 1.400 lirasını alıp vermemesi üzerine Renan, Hıfzı Paşa'yı şikayet edip parasını talep etmiştir. Renan'ın şikayeti üzerine paşanın ticari faaliyetlerini öğrenen devlet, "bu hal Avrupaca su-i tesiri mucib ve nazar-ı dikkati calip olacağından..." gerekli incelemeleri başlatmıştır. Son derece aktif bir tütün taciri profili sergileyen Hıfzı Paşa'nın mutasarrıflık yetkilerinin işlerini kolaylaştırdığına da hiç şüphe yoktu... Ancak Kobakizade İsmail Hakkı Bey örneğinde olduğu gibi görevden azledilen bir memurun kârlı bir iş alanı olarak, baba mesleği olan tütün komisyonculuğuna yöneldiği ve başarılı bir tütün taciri olarak Kavala'da hayatını sürdürdüğü de görülmüştür.⁶⁶

Selanik'in önemli Yahudi tüccar aileleri birçok iş kolunun yanı sıra son derece karlı bir saha olan tütün ticareti ile de uğraşmaktaydılar. İşte bu ailelerden

63 "Evrak ve Mekatib", *Asır*, S. 1005, 19 Ağustos 1321/1 Eylül 1905, s. 3'den naklen Zeynep Küçükceran "II. Abdülhamid dönemi Selanik Kırsalında Tarım Ekonomisi ve Eğitim İlişkisi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 16 (2013), s. 25; aynı yazar, *agt*, s. 109.

64 Modyano ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meropi, s. 32; Modyanoların Selanik'in önemli Yahudi tüccar ailelerinden biri olduğu hakkında ayrıca bkz. Rambert, 242.

65 BOA, BEO 2374/178014, 9 Temmuz 1320/ 22 Temmuz 1904.

66 "... Bir gün çarşıda gezinirken, Yahudi Ardidi adındaki komisyoncuya tesadüf eyledim. O beni hala Sarışaban'da reis biliyordu. Sordu, Sarışaban'da mısın? Evet, dedim. Haydi yazıhaneye gidelim dedi. Aladlar[Alatini?] kumpanyası'nın Kavala Tütün Ticarethanesi mümessiliymiş. Yazıhanelerine gittik. "Bizim kumpanyaya tütün yapar mısın" dedi. Anlaştık. "Pekala", dedim. "Kaime" tabir ediyorlar kıyyesini (okka da denilen 1383 gram ağırlığında ağırlık ölçüsü) kırk leften iyili fenalı tütünü kabul edecekler. Bu surette mukavele yaptık. Bana çıkardı 50.000 frank verdi. Ben paraları alıp eve geldim. Siyasi işler, belediye reisliklerine nefret ederek ticarete sarıldım. Derhal köylere gittim, teşkilat yaptım. Sarışaban'ın her köyünde ajanlar tayin eyledim. Başka şirketlerin aldığı fiyatlardan 5 kuruş daima fazla tütün almak için salahiyetler verdim. Bir katır kervanı yaptım. On beş yirmi katır aldım, araba aldım. Tütünleri kendim naklediyor, kirasından da istifade ediyordum. Artık ben, Sarışaban ve meşhur Yaka semtindeki tütünlerin başlıca alıcısı oldum. Kendime mahsus çifte atlı bir de tenezzüh arabam vardı. Kavala'nın İbrahim Paşa mahallesinde Ali Galip Efendi'nin evinde oturuyor ve tütün mağazalarını da kiralamış bulunuyordum. Artık ben, adamakıllı para kazanmağa başladım. Tütünlerin kaimesini birbiri üstüne 30 kuruşa mal ediyordum. Halbuki 40 kuruşa pazarlıklıydı. Beher kiloda 10 kuruş az para değildi. Birkaç yüz bin kilo tütün mübayaa eylemiştim." Kobakizade İsmail Hakkı Bey, s. 43-44.

birisi olan Alatini ailesi,⁶⁷ daha önceleri Makedonya bölgesinin büyük bölümünün tütün ihracatını kentte tekelleştirmiş ve tütün ticaretinin büyük bölümünü yönetmiştir.⁶⁸ 1880'li yılların ortalarına doğru Macar, Amerikalı ve öteki yabancı tüccarlar, tütün piyasasını işgal etmeye, yerel şirketlerin yerini almaya başladılar. Allatini Şirketi 1895'te, tütün ticaretini finanse etmek için Selanik Ticaret Şirketi Limited'i kurarak buna karşılık verdi. Bu yeni koz sayesinde Allatini ailesi, Macar firması Herzog ve ortaklarının ardından ikinci sıradaki yerini korudu.⁶⁹ Tütün tüccarları kendi aralarındaki rekabetin yanı sıra 1883'ten itibaren Osmanlı tütün tekeli elinde bulunduran Reji'nin de piyasaya girmesiyle birlikte Selanik'te oldukça karmaşık bir tütün piyasasında varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Tüccarlar şirketin tütün ihracatını zorlaştırmak için elinden geleni yaptığı, nakliye ruhsatnamelerinde sorun çıkardığı,⁷⁰ tütün piyasasındaki tekel hakkını tüccarlar aleyhine kullandığı, satın alımları tüccarlardan önce yaparak onlara kalitesiz tütünleri bıraktığı gibi birçok gerekçe ile Reji'den şikayetçi olmuşlardır.⁷¹ Tüccar-şirket ilişkilerine şirket tarafından bakıldığında, Reji'nin de tütün tüccarlarından şikayetçi olduğu görülmektedir. Şirket, tüccarları tütün alım zamanından önce hatta direkt tarlada fiyat belirlemekle suçladığı gibi, satın alma dönemlerindeki fiyatlandırma yöntemlerini de onaylamamaktaydı; yetkililere göre, tütün üreticilerinin fiyatlara ilişkin şikâyetlerinin ardındaki en önemli unsur tüccardı.⁷² Üreticileri

67 Alatini ailesi hakkında bkz. Nurdan İpek, *Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2011, s. 67-118.

68 'XVIII. yüzyıl başlarında Müslümanlar, tütün tüccarlarının büyük kısmını oluştururken, bu fark, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren gayrimüslim reaya lehine giderek kapanmaya başladı. Özellikle Makedonya bölgesindeki Rum reaya, hem ticaret hem de kara taşımacılığı sektöründe önemli bir paya sahip olmaya başladı. Bu konumları 1820'lere kadar devam ederken, Mora ayaklanması sırasında bu üstünlük, yavaş yavaş Müslümanlara ve Bulgar kökenliler ile özellikle Yahudi reaya geçmeye başladı.' Reji'den önceki dönemde tütün tüccarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, s. 56-61, s. 63, 65.

69 Quataert, 'İlk Fabrika Bacaları', s. 199. Alatinilerin tütün ticareti hakkında bkz. İpek, s. 90

70 Kavala Reji İdaresi'nin şartname dışında bazı açıklamaları içeren taahhüd senedi talep ederek ihracatı zorlaştırdığı hakkındaki tüccar şikayeti için bkz. BOA, DH MKT 1382/12, 5 Ra 1304/ 2 Aralık 1886.

71 Kavala duhan tüccarlarının ecnebi diyarlara tütün ihracatını mahv etmek için Reji'nin yaptığı tazyikat ve taaddiyat hakkındaki şikayetleri için bkz. BOA, ŞD 2921/34, 8 L 1306/ 7 Haziran 1889; Aynı hususta Kalino Teofilidi tarafından Kavaladan çekilen telgraf için bkz. BOA, BEO 89/6609, 24 Ra 1310/ 16 Ekim 1892.

72 Senelik üç milyon kıyye tütünün üretildiği Drama'da tütünün kıyyesi 50 kuruştan satıldığı halde, bir Amerikan şirketinin bu fiyatı 150 kuruşa kadar çıkardığı iddiası hakkında bkz. BOA, TFR.I.A... 2/177, 23 L 1320/23 Ocak 1903.

şirket aleyhine kışkırtan tüccarlardan şikâyetçi olan Reji'nin bu tavrının arkasında, tekel gücüne karşılık tütün alım piyasalarında ihracatçı rolünde de olsa tek rakibi olan tüccarları sindirme isteği yatmaktadır. Nitekim Trabzon ya da Selanik hemen her vilayette bu alanda tüccar, Reji ile baş başa gittiği gibi öne geçtiği durumlarda olurdu.⁷³ Dolayısıyla şirket de baskı yoluyla tütün alım fiyatlarında tek belirleyici olmaya çalışıyordu; ancak bir yandan da bu yöndeki suçlamaları reddederek, tüccarın ihraç amaçlı olarak ektirdiği tütünlerin fiyatlarına karışmadığı iddiasıyla kendini savunuyordu. Ancak Reji'nin tütün alım piyasasında baş edemediği tüccarı, satın alımlarda geri plana itmek için ihracat prosedürünü zorlaştırmak, tüccara nakliye ruhsatnamelerinde sorun çıkarmak gibi türlü hamleler yaptığı bir gerçektir. Bu gerçeğin arkasında tüccarın çiftçiye verdiği fiyatlardan duyduğu rahatsızlık ya da ihracat piyasasında şirketin payını düşürmesi gibi birçok nedenler olabilir.

Şirketin tüccarla ilişkisine bakıldığında daima karşı cephelerde yer almadıkları, tütün alımlarında zaman zaman tüccarla birlikte hareket ettiği de görülmüştür.⁷⁴ Selanik Reji'si satın alımlardan önce tüccarla işbirliği yapıp piyasada üreticiyi zor durumda bırakmak gibi yöntemlere de başvurmuştur. Drama sancağındaki tütünlerin satın alımlarını Reji şirketi, Herzok ve Komersiyal⁷⁵ adlı kumpanyalar ile yaptığı gizli bir anlaşma gereğince satın almaktadır. Bu üçlü ittifak sim mecidiyeyi 33 kuruştan hesap etmekte ve bu şirketlerden herhangi birinden para almış olan çiftçinin malını, ittifakın diğer üyeleri ne satın almaya ne de muayene etmeye

73 Üsküp'teki tüccar ve Reji alımları hakkında bkz. BOA, TFR.I.A. 2/177, 17 Kanun-i sani 1318. Aşağıda Üsküp'teki tüccar ve Reji alımlarını gösteren tablo genel görüntüyü vermese de bölge hakkında fikir vermesi açısından burada değerlendirilmiştir. Yine 1317 yılı hariç Üsküp'te satın alımlarda Reji'nin tüccardan kat kat fazla alım yaptığı da dikkate alınmalıdır.

1316, 1317 ve 1318 seneleri zarfında Üsküp Reji müdüriyeti ile tüccarın tarafından mübayaa edilen tütünlerin cetvelidir.

Sene	Alıcı	Kıyye atık	Fiyat-ı ali	Fiyat-ı adi
1316	Reji İdaresi	267.630	8	1,5
	Tüccar	96.614	8	1,5
	Toplam	364.244		
1317	Reji İdaresi	343.477	8	1,5
	Tüccar	335.870	8	1,5
	Toplam	679.347		
1318	Reji İdaresi	60.000	9,25	1,5
	Tüccar	25.000	9,50	1,5
	Toplam	85.000	-	-

74 Drama Reji İdaresi'nin bazı tüccarlarla ittifak ederek tütün üreticisini mağdur ettiklerine dair Drama'dan çekilen telgraf üzerine devlet, "fukara-yı zürrainın gadr ve hasardan muhafazası" için harekete geçmiştir. BOA, DH MKT 1924/16, 19 B 1309.

75 Komersiyal Tütün Şirketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, s. 162-164.

yanaşmamaktadır. Bu ittifak dışında kalan tüccarlar bile Reji'nin çıkaracağı zorlukları hesaba katarak Dramalı üreticinin tütününü almaya cesaret edememekteydi. Tütünlerini ambarlarda bekletmek zorunda kalan üreticilerin şikayetleri, Selanik vilayetindeki imam ve muhtarların başı çektiği ahali tarafından Sadaret'e takdim edilen mahzardan anlaşılmaktadır.⁷⁶

Reji'nin Herzok ve Komersiyal ticaret evleriyle ittifakı tüm şikayetlere rağmen devam ediyordu nitekim daha sonraki yıllarda da üreticiler “evvelden tütünler değeri fiyatı ile satılırken birkaç seneden beri her mevsimde zürra haneleri iyi tütünden hali bulunmuyor bu da Reji İdaresi'nin zürra aleyhinde olarak külliyetli tütün mübayaatında bulunan Herzok ve Komersiyal ticaret evleriyle ittifak ve ittihad ederek satış zamanını tebdil ve tağyirinden tüccar-ı sairede bil-istifade netayic-i vahime tevlidine badi oluyor.”⁷⁷ diyerek şikayette bulunuyorlardı. Reji'nin Herzok ve Komersiyal ticaret evleriyle yaptığı anlaşmanın bir başka boyutu da kendisini aşar vergisinde göstermektedir. İdare teamül hükmünü aldırıldığı 11,5 kuruş aşar yerine Komersiyal ve Herzok kumpanyalarından 5 ve diğer tüccardan 10 kuruş hamule almaktaydı. Bu durum öşür keyfiyeti olarak değerlendiren üretici ve tüccarlar “kendisinin 10 kuruş verdiği bir tütünü 3-5 kuruş fazlasıyla tüccar-ı saire tarafından mübayaa ile mağazaya hîn-i naklinde güya tüccar ucuz almış diyerek fiyat-ı aslisine daha bir miktar zam ederek öşrü bittabi tezyid ve bunun zürra canibinden tevkif edilmesi ve tütün denklelerinin sarıldığı çuval ve hasır daralarının çifti 3-3,5 kıyyeyi tecavüz etmediği halde her bir çifte bir kıyye fazlalı dara tenzili maddelerinin usul-i ittihaz ettirilmesi yalnız Drama kazası zürrainı 1.000.000 kuruşu mütecaviz bir zarar iras ettirmektedir” şikayetinde bulunmuşlardır. Birkaç yıl sonra aynı şirket ile Reji bu defa ambarlara tütünlerin nakli hususunda bir anlaşmazlığa düşmüştür.⁷⁸ Reji'nin bu kumpanyalarla ilişkileri özellikle incelenmeye değer bir konudur. Reji genel müdürü Rambert'in hatıralarında sitayişle bahsettiği bu firmalardan⁷⁹ biri de Alatinilere aittir. Ancak Reji'nin Alatinilerin faaliyetlerinden rahatsız olduğu durumlar da olmuştur. Selanik'te mukim Alatinî Biraderler, Heziko Mizrahi,

76 BOA, DH MKT 2429/65, 25 B 1318/ 18 Kasım 1900.

77 BOA, BEO 1929/144627, 1 Ağustos 1318/ 14 Ağustos 1902.

78 Herzog ve Komersiyal Kumpanyası ve Modyano'nun şikayetleri ile Selanik Reji Nazırı İskender Melhame'nin bu şikayete cevabı için bkz. BOA, TFR.I.SL 48/4775, 24 Temmuz 1320/ 6 Ağustos 1904.

79 Reji Genel müdürü Louis Rambert hatıralarında Reji ile Komersiyal ve Herzok kumpanyalarının ilişkilerinden son derece sitayişle bahsetmektedir: “Selanik'te askerî heyet ile me'mûrîn haricinde bütün muamelât *Alatini* ve *Modyano* isimindeki iki büyük yahudi ailesinin elindedir. Alatiniler ile muamelatımız çoktur. Komersiyal Kompani isimindeki anonim bir şirketin başında bulunuyorlar. Bu şirket her sene beş ilâ altı milyon kilo tütün satın alarak memâlik-i ecnebiyeye ihraç eyler. Rambert, s.242.

Fernandez vesaire ile İskenderiye’de mukim Rudolf Mizrahi 24.000 İngiliz lirası sermaye ile Kahire’de anonim bir şirket teşkil etmişlerdir.⁸⁰ Mısır’da kıyılmış tütün işтира ve mübayaası ve sigara imali için kurulan şirkete “Selanik Sigaret Kumpanyası” ünvanı verilmiştir. Böyle bir şirketin kurulmasını imtiyaz hukukuna aykırı gören Reji İdaresi, Selanik Sigaret Kumpanyası’na müsaade edilmemesini istemiştir. Ancak tütün inhisarı Mısır’ı kapsamadığı gerekçesiyle bu isteği reddedilmiştir.⁸¹ Reji tütün üzerindeki tek el yetkisini sonuna kadar kullanmış, Bulgar tüccarların Selanik üzerinden aktarma suretiyle yine inhisar kapsamı dışında kalan Kıbrıs’a tütün nakletmelerine müsaade etmemiştir.⁸²

Reji’nin esas amacının tütün ihracatını değil, kendi kârını artırmak olduğu daha başından belliydi; nitekim üretim alan ve miktarının sınırlandırılmasına çalıştığı, ihracat fiyatına ilişkin politikalarında ve ihracatçı tüccarlara ilişkin uygulamalarında tek elci gücünden sonuna kadar yararlandığı açıkça görülüyordu. İç tüketime yönelik tüm yetkileri elinde bulunduran ve öncelikli hedefi kârını azami- leştirmek olan Reji, üretici ve tüccarın problemleri ya da Türk tütünlerinin dünya piyasasındaki yeri veya şöhretiyle pek de ilgilenmiyordu. Aksine, tek el yetkilerini sonuna kadar kullanarak, üretici karşısında tek alıcı olma konusunda tüccarların rekabet gücünü en aza indirmek için çeşitli engeller çıkarıyordu.

Tütün Amelesi

Tütün işçileri imparatorluk genelindeki önemli tütün üretim alanlarında faaliyet gösterirlerdi. Önemli üretim sahalarından biri olan Trabzon vilayetinde, vilayetin batısında binlerle ifade edilen tütün işçilerinin sayısı doğuya gittikçe azalmakta yüzölçümü rakamlara kadar inmekteydi.⁸³ Diğer önemli bir üretim alanı ise Selanik vilayetindeki Kavala idi. Kavala’da Drama, Serez ve İskeçe’den gelen tütünlerin büyük bir kısmı işlenir ve senenin bazı aylarında bu iş için civardan gelenlerin sayısı 5.000-6.000 kişiyi bulurdu.⁸⁴ 1905’lerde Kavala tütün mağazalarında sayıları on binleri bulduğu tahmin edilen tütün işçileri ile sermayedar tüccarlar

80 BOA, BEO 2316/173660, 30 M 1322/ 16 Nisan 1904, Lef 3.

81 BOA, BEO 2316/173660, 30 M 1322/ 16 Nisan 1904.

82 BOA, A.MTZ04 50/30, 30 Teşrin-i evvel 1313/ 11 Kasım 1897.

83 “Yüz binlerce okka tütün yetiştiren Akçaabat kazasında tütün mağazalarında yüzlerce işçi çalışıyordu.” Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999), s. 307.

84 C. E. Argıt, “Kavala Tütün Kongresi”, *Türk Kültüründe Tütün Sempozyumu* (22-23 Ekim 1998), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi).

arasında ücretler noktasında çeşitli ihtilaflar olsa⁸⁵ hatta Kavala'daki amelelerin tatil-i eşgallerinde “Amerika tütün şirketi fabrikalarıyla idarehanesi ve diğer yerlerinde 1.000'i aşkın cam” kırılacak boyutlarda gösteriler yaşansa da⁸⁶ bu sektör tüm hızıyla faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ücretler/yevmiyeler konusunda her zaman işçiler tam anlamıyla tatmin edilememiş olsalar⁸⁷ bile bu kadar kişinin tütün üretim merkezlerinde toplanmasının en önemli sebebi yine de dolgun ücretler olmalıdır.⁸⁸ Kavala'da Reji İdaresi ile tüccar mağazalarında 4.000-5.000 nüfusun üzerinde yerli ve yabancı ahalî; yaprakçılık, denkcilik ve boğçacılık ameliyatıyla her senenin 5-6 aydan fazlasını bu işlerle meşgul olarak geçirirlerdi. Bu ameleler 1894-1895 yılı itibarıyla 5-25 kuruşa kadar yevmiye almaktadır.⁸⁹ 1911 yılı itibarıyla Selanik'te tütün amelelerinin yevmiyeleri 15-30 kuruş, Yanya'da tütün eken ve ot biçenlerin günlük ücreti 15 kuruştur.⁹⁰ 1905'te Kavala'yı ziyaret eden İngiliz seyyah John Foster Fraser, kasabadaki tütün mağazalarında çalışan yüzlerce kız işçiden bahsetmektedir.⁹¹ Son derece zahmetli ve ustalık isteyen tütün işleri için Selanik vilayetine mevsimlik işçi geldiği, işçilerin ücretleri ve bu işçilerin bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ne oranda etkiledikleri ise müstakil olarak ele alınması gereken konulardan biri olduğu için burada ele alınmayacaktır. Her ne kadar bu işçilerin bölge sosyo-ekonomik yapısındaki etkilerine değinilmeyecekse de, mevsimlik işçilerinden bazılarının bölgede Rum ve Bulgar çetelerine katılarak asayiş problemine neden oldukları da burada hatırlanmalıdır.⁹²

Selanik'in tütün işleme atölyelerinde çalışan 3.500'den fazla işçi Selanik sanayi üretiminin en önemli aktörleri arasında sayılmalıdır. Çünkü sayısal olarak, tütün

85 BOA, Y.PRK. ASK, 227/86, 17 M 1323/24 Mart 1905.

86 BOA, BEO 2577/193271, 13 Ra 1323/ 18 Mayıs 1905.

87 Kavala tütün mağazalarında tüccarlar/şirketler adına çalışan tütün işçilerinin ücretlerin düşürülmesine karşı gerçekleştirdikleri 1905 Kavala grevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Can Nacar, agt, 118-125.

88 Zeynep Küçükceran'ın “II. Abdülhamid Dönemi Selanik Kırsalında Tarım Ekonomisi ve Eğitim İlişkisi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16 (2013), s. 25'de verdiği bilgilerden 1905'te Selanik vilayetinde bir öğretmen maaşının aylık olarak 150-200 kuruş arasında değiştiğini öğrenmekteyiz. En düşük yevmiye olan 15 kuruştan bile hesap edildiğinde bir tütün işçisinin aylık geliri 450 kuruşa varmaktadır. Bu da aylık olarak bir tütün işçisinin bir öğretmenden 3 kat fazla gelir elde edebildiğini göstermektedir.

89 *Salname-i Vilayet-i Selanik 1312*, s. 497.

90 A. G. Ökçün, “1911 yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler”, *İktisat Tarihi Yazıları*, (Ankara 1997), s. 205-211.

91 Nacar, agt, s. 36-37.

92 Gabrova köyünden gelen işçinin bu nedenle İşkeçe'de tutuklanması hakkında bkz. Nacar, agt, s. 35-36.

işçileri yerel işçiler içinde özellikle ağır basar. 1900'lerde Makedonya işçi hareketinin istisnai gelişimine katkıda bulunarak ön planda rol oynayacaklardır. Tütün işçileri Osmanlı sosyalizminin öncü örgütü sayılan Selanik İşçi Federasyonu içinde özellikle güçlü bir şekilde temsil edilir. Selanik'teki işçi sayısını tam olarak bilmek mümkün değildi. İşçi tabakaları genellikle büyük ölçüde göçmenlerden oluşuyordu ve bunlar da genellikle sayılmıyordu. Özellikle tütüne bağlı faaliyetlerde yılın belli aylarında ek işçi çalıştırılması güçlü bir mevsimlik göçe yol açıyordu ki, bunun nicel boyutunun saptanması da güçtür. Doğal olarak, kısa dönemler için gelen işçilerin yanında, Selanik'e kesin olarak yerleşmeyi arzulayan göçmenler de vardı. Özel hiçbir beceri gerektirmeyen tütün alanı bu sonuncu işçi kategorisini kendine çekmişti. Selanik Tütün Fabrikaları Kadın ve Erkek İşçileri Sendikası tüzüğü, bu konuda oldukça karakteristik bir örnektir. Bu örgütün 22 kurucu üyesi arasında doğma büyüme Selanikli yalnızca 5 kişi vardı. Diğerleri Osmanlı başşehirinden ya da Yunanistan'dan geliyordu: Girit'ten, Peleponez, İthaki, Voloştan. Aynı isim listesi tütün fabrikalarındaki sendikal liderlerin etnik kökenlerini de ortaya koyar. Rumlar ezici çoğunluktadır: yalnızca 4 Yahudiye karşı 18 Ortodoks. Bütün Rumlar yabancıydı, oysa 4 Yahudi Selanikliydi.⁹³

Kavala'daki tütün mağazalarında ise XIX. yüzyılın ortasında yaklaşık 2.000 kişi çalışmaktadır. XX. yüzyılın başına gelindiğinde tütün işçilerinin sayısı, yedi kattan fazla artarak 15.000'e ulaşmıştır. Kent nüfusunun yaklaşık yüzde altmışını oluşturan bu işçilerin⁹⁴ en az 5.000'i çevre köy ve kentlerden gelen mevsimlik göçmenlerdir.⁹⁵ Toplam nüfusu 20.000'i aşkın olup dışarıdan gelen 10.000 tütün amesi⁹⁶ ile tütün sektörü Kavala'nın kent organizasyonunu etkileyen bir yapıya bürünmüştür.⁹⁷ Tütün mağazalarında çalışmak için her sene Mayıs'ta gelen 10.000'i aşkın amelenin ihtiyacını karşılamak üzere abdesthane ve lağımaların yapılması için Kavala kaymakamlığına tezkire yazılması,⁹⁸ mevsimlik işçilerin kent organizasyonundaki yerini göstermesi açısından önemlidir. Kavala'daki tütün işçilerinin etnik kimliğine bakıldığında çoğunluğunun Rum, ancak aralarında hayli Müslüman ve az sayıda da Yahudi olduğu görülecektir.⁹⁹ Ayrıca Kavala'da işçiler

93 Meropi, s. 300-301; Tütün işçileri çalışma koşulları, işçilerin ücretleri ve işgücü olarak kadın ve çocuk işçiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nacar, agt, s. 42-58, 67-75.

94 Nacar, agt, s. 24.

95 Nacar, agt, s. 30; Can Nacar, agm, s. 39.

96 BOA, Y.PRK. ASK, 227/86, 17 M 1323/24 Mart 1905.

97 Mevsimlik işçilerin hanlarda ve bekar odalarında konaklamaları ve Kavala'daki yaşam şartları hakkında bkz. Nacar, agt, s. 32-33.

98 BOA, TFR. I. SL. 183/18282, 17 R 1326/ 19 Mayıs 1908.

99 Efi Avdela, "Class, Ethnicity, and Gender in Post-Ottoman Thessaloniki: The Great

dışında dikkati çeken bir başka husus vardı ki, Avusturya ve Fransa'ya ait bazı ticarethaneler sadece “yaz ve sonbahar aylarında açık”tır. Belirtilen ticarethaneler tütün alım-satımı, işlenmesi, depolanması ve ihracı ile ilgili ticari kuruluşlardı ve mevsimsel bir işletim sistemi benimsemişlerdir.¹⁰⁰ Kavala örneği gösteriyor ki, Selanik tütün piyasasında mevsimlik işçi istihdam edildiği gibi mevsimlik ticarethaneler de boy göstermektedir.

Kaçak Tütün

Osmanlı Devleti'nde tütün kaçakçılığı, tütünün vergiye tabi tutulmasından önce ve sonra çeşitli sebeplere bağlı olarak gelişmiş bir meseledir.¹⁰¹ Tütüne vergi konulduğu andan itibaren ‘kaçakçılık’ daha görünür bir mesele haline gelmiştir. Reji'den çok önce başlayan tütün kaçakçılığı Reji ile birlikte büyük ölçüde artmıştır. 1890'larda Reji komiseri Nuri Bey'in bir layihasında ülke genelindeki tütün miktarına dair veriler bulunmaktadır. Layihada şirketin 6 milyon kilo olan tütün satışına karşın ülke genelinde bulunan 12-13 milyonluk kaçak tütün miktarı da hesaba katıldığında 20 milyon kiloyu aşkın bir tütün istihlakinden söz edilmektedir. Şehir merkezlerinde üretilen tütünlerin hemen hemen tamamının Reji nezaretinde tescillendiği bir gerçekse de, diğer yerlerde üretilen tütünün ancak yarısı kadarı tescillenebilmekteydi.¹⁰²

“Kaçak tütün” ve “kaçakçı” tanımları şirket şartname ve nizamnamesinde açıkça belirtildiği halde, bu kavramların karşılıkları Reji'nin faaliyette bulunduğu süre boyunca en çok tartışılan hususlardan biri olmuştur. Nizamnamedeki bazı maddelerin üretici ve şirket tarafından farklı yorumlanması veya üretici, tüccar veya şirketin bu maddeleri kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamaları nedeniyle, kaçakçılığın tanımı içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Reji'ye göre tütün kaçakçılığı kapsamına girenler; a) tarlasına izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi; b) dükkânında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi; c) tütünü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar ya da nakliyecisi; d) tarlasına izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ile e) kaçakçılık işini meslek olarak ifa eden gruplardır.

Tobacco Strike of 1914”, *Borderlines: Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, der. Billie Melman (New York: Routledge, 1998), s. 423'den nakleden Can Nacar, agm.

100 Arslan, s. 260.

101 Reji öncesindeki dönemde tütün kaçakçılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, 136-146.

102 Quataert, s. 29.

Yukarıdaki son maddede kast edilen kaçakçılar, tütünün ekimi ve ziraatıyla ilişkisi bulunmayıp tamamen satışından gelir elde eden kişilerdi. Bunlar bir anlamda kaçakçı değil, gayri resmi tütün tüccarlarıdır. Osmanlı taşrasında 300-500 kişiden oluşan kaçakçı kabileleri mevcuttu ve bu kabilelerdeki herkesi bu kategoride değerlendirmek yanlış olur. Bu kalabalık topluluklarda üreticiden aldığı kaçak tütünü illegal yollarla pazarlamaya çalışan tacirler olduğu gibi, muhakkak ürettiği tütünü kendisi satan çiftçiler de vardı. Muhtemelen bu kabilelere önderlik edip onları devletin ve Reji kolcularının ulaşamayacağı yollardan götürülenler de dağları mesken tutan eşkıyalardı.¹⁰³ Bu eşkıyalar Makedonya bölgesinde Bulgar komitacılar ya da Rum çeteler, Karadeniz’de Laz ya da Gürcü çeteler, İzmir’de Rum ya da Çerkez Efe gruplarıydı.¹⁰⁴

Tütün kaçakçıları için arşiv belgelerinde “eşkıya” “şaki’i”, “erbâb-ı şekâvet” gibi tanımlamalar yapıldığı görülmektedir. Eşkıyalık genellikle devlet düzenine isyan eden ayrılıkçı gruplar için kullanılan bir terim olarak algılanıyorken, Reji gibi kâr amaçlı kurulmuş özel bir şirketin, kaçakçıları tanımlamak ve onlardan yakınmak için bu terimi kullanması ilginçtir. Şirket burada kaçakçıların toplumsal düzeni bozan faaliyetlerini öne çıkarmak için “eşkıya” kelimesine başvurmuştur. Reji, tütün kaçakçılarını eşkıya tanımını içine almakla, devletin bir iç güvenlik sorunu olarak uğraştığı eşkıyalıkla bu mesele arasında bir özdeşlik kurmaya çalışmış, Babiâli’den bu “ortak sorunun” halinde kendisiyle işbirliği içinde olmasını istemiştir. Şirketin çıkarlarının korunmasını istediği her durumda kaçakçıları “eşkıya” olarak gösterdiği, Babiâli’nin ise iç güvenliği tehdit etmedikleri, sadece tütün kaçırdıkları sürece bu “eşkıyalara” pek de müdahale etmediği görülecektir.

Kaçakçı kimdi? Eşkıya kimdi? Kaçakçılık ile eşkıyalık birbirinden ayrı şeyler miydi, aynı şeyler mi?¹⁰⁵ Bu soruların cevapları bir yana, bu kişiler adları ne olursa olsun yaptıkları işe devam etmişlerdir. Nitekim zamanla toplumda bu eylemi destekleyenler/eleştirilenler oluşmuştur. Trabzonlu kaçakçıları destekleyenler;

103 Dıġıroġlu, s.103.

104 Ege’de tütün kaçakçılığını (ayınacılığı) eşkıyalığın bir okulu olarak gören Sabri Yetkin, ünlü eşkıya Çakırcalı Mehmet Efe’nin hikayesi ile bu görüşünü örneklemiştir: “Çakırcalı Mehmet, eşkıyalıktan önceki gençlik dönemini Hacı’nın yönlendirmesiyle “ayınacılık”la (tütün kaçakçılığı) geçirir. Reji İdaresi Türk tütün üreticisinin en büyük sömürücüsüydü. Fakir genç köylülerin, bu yabancı sermayenin sömürü mekanizmasına karşı dirençleri ise, “tütün kaçakçılığı” şeklinde gerçekleşirdi. Kaçakçılık eşkıyalık için bir okuldu. Gerçekten birçok efenin heybesinde, atının eyerinde tütün kokusu vardı.” Sabri Yetkin, *Ege’de Eşkıyalar*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996), s. 84.

105 Kaçakçılık olgusu ve tütün kaçakçılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Batman, *Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire 1883-1914*, (Master Tezi), Şehir University 2013, s. 48-50.

kaçakçıları “memleketin dinç ve cesur evlatları” olarak gösterip, yaptıkları işten de “bu fena sanat ve ticaret (!)” şeklinde söz etmişlerdir. Yapılan eylemi desteklemesi beklenmeyen resmi makamlar ise, kaçakçılara “eşhâs-ı şerîre”, “erbâb-ı şekâvet”, “serseriler”, “kaçakçı fırkası” derken, yapılan iş için “sanat-ı mekrûha” gibi tanım-lamalara başvurmuştur.

Reji “kaçakçı” tanımını üretici, nakliyecisi, tüccar ve şartnameye uygun hareket etmeyen herkes için rahatlıkla kullandığından kaçakçı denildiğinde tam olarak neyin kastedildiği iyice araştırılmalıdır; nitekim Reji’ye göre tarlasına fazla tütün eken de, tütünü ruhsatsız nakleden de, ürettiği tütünü yukarıda kastedilen anlamda bu işi meslek edinmiş bir sınıf olarak yürüten “erbab-ı sanat” a satan da kaçakçıdır.

Bu çalışmada “kaçakçı” dan tütünü üreticiden alarak gayri meşru yollarla satan ve bu işi kendilerine meslek edinen “kaçakçı sınıfı”nın kastedildiği, Reji kolcularıyla çarpışan silahlı grupların bu “kaçakçı çeteleri” ve “kaçakçı kabileleri” olarak tanımlandığı belirtilmelidir. Bu bağlamda böyle bir sınıfın doğmasının arkasındaki sosyo-ekonomik sebepler irdelenmelidir. Kendilerine dağları ya da devlet otoritesinin ulaşmadığı mekânları mesken tutan bu sınıfın Osmanlı toplumsal hayatındaki yeri neresiydi? Gerçekten ifade edildiği gibi Reji uygulamalarına bir tepki olarak böyle bir sınıf mı ortaya çıkmıştı? Tütün kaçakçıları bir toplumsal protesto ve yabancı sermaye karşısında oluşturulan isyan figürünün içerisinde değerlendirilmeli miydi? Devlet bu kaçakçı kabileleriyle gerçekten baş edememiş miydi? Ya da aslında baş etmek istememiş ve bu şekilde devam eden yasa dışı tütün ticaretini şirket karşısında alternatif ve potansiyel bir güç olarak değerlendirip muhafaza mı etmişti?

Kaçak tütün, Reji’nin tütün tekeli elinde bulundurduğu müddetçe devletin gerçekten istediği takdirde baş edebileceği bir sorun muydu? Bu sorunun kesin bir cevabını vermek elbette mümkün değil, ancak devletin “kaçakçılık” şeklinde de olsa halkın iâşe teminine daha çok önem verdiği, tütün üreticilerine müdahale etmediği/edemediği bir gerçektir. Yasa ve otoritenin sahibi ve koruyucusu olan devletin yasa dışı faaliyetlere zaman zaman göz yumması aslında sadece, gerektiğinde kendi otoritesini daha sert hissettirmek ve dizginleri hep elinde tutmak istemesinin bir sonucu olabilir. Devletin kaçakçılara göz yumması, şirkete karşı alternatif bir grup olarak barındırmak ya da kendi otoritesini sağlamlaştırmak için ürettiği bir politikanın ürünü olabilir. Belki de kaçakçılara göz yumulması, özellikle devletin otoritesini tam olarak sağlayamadığı bölgelerde, otorite boşluğundan da kaynaklanıyor olabilir. Bu açıklamalar devletin kaçakçılara neden göz yumduğunun sebeplerinden birisi olabilir. Bu ve benzeri sebepler aranmadan önce üzerinde düşünülmesi gereken daha ciddi bir mevzu, literatürde yaygın olan kaçakçılara

toplumsal protestocu misyonu yüklenmesi kanaatidir. Ancak tütün kaçakçılığının Reji'den önceki idareler döneminde de var olması bu kanaate ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Kaçakçılık Reji ile başlamış olsaydı, belki yabancı sermayeye karşı gelişen bir halk hareketi olarak görülebilirdi; oysa vergilendirmenin yapıldığı 1690'lardan itibaren devletin başını ağrıtan bir mesele olduğu düşünülürse, Reji dönemindeki kaçakçılığın toplumsal protesto mahiyetine dönüşmesi mümkün görünmemektedir.

Reji döneminde kaçakçılık nicelik ve nitelik bakımından ciddi bir artış göstermiş, dolayısıyla tütün üretimindeki artışa paralel olarak gelişmiştir. Reji dönemi, üreticilerin tüm şikâyetlerine rağmen tütün üretiminin en yoğun olduğu ve bu nedenle kaçakçılığın da en yoğun yaşandığı dönemdi. Yukarıdaki açıklamalar Reji'nin uygulamalarının kaçakçılığı teşvik ettiği iddiasını çürütmez; aksine Reji'nin uygulamalarının yani tekel yönetiminin mevcut kaçakçılığı tetiklediğini ve arttırdığını gösterir.¹⁰⁶

Sonuç olarak; Reji'nin Osmanlı tütün tekeli elinde bulundurduğu yıllar boyunca tütün üretim alanlarının hemen hepsinde, kaçakçılık çok yaygın olarak yapılmıştır. Trabzon vilayetinde “barhane” adı verilen ve sayıları 350-500 kişiyi bulan silahlı çetelerin kaçakçılık yaptığı, hatta bazı dönemlerde alenen hareket ettikleri bilinmektedir. Ancak bu kadar kalabalık bir topluluğun yukarıda kastedilen anlamda “eşkiya-yı şerire” taifesinden olması beklenemez. Bu bağlamda kaçakçı kafilelerine eşkıyaların önderlik ettiği kabul edilecek olursa, kafilelerin içinde, ürettiği kaçak tütünü kendisi pazarlayan üreticilerin de bulunduğu düşünülmelidir. Bu kalabalık kafilelerin amaçlarına ulaşmada başarılı olmak için özellikle kaçakçılık güzergâhlarında ve konaklamalarda diğer eşkıyalarla işbirliği yaptığı muhakkaktı. Mevcut otoriteye karşı çıkmak, düzene aykırı hareket etmek kaçakçılarla eşkıyaların ortak yönleriydi. Şirket yaptırımlarına boyun eğmeyen üreticiler tarafından tütün kaçakçılarına malzeme temin edildiği ve destek verildiği düşünüldüğünde, halkın “kaçakçılığı” bir çıkış kapısı olarak gördüğü söylenebilir. Bu durumda üreticisinin/halkının ezilmesini istemeyen devlet, şirkete rağmen kaçakçılığa göz yumarak üreticinin çözüm yolu olarak gördüğü kaçakçılığı desteklemiştir. Tütün üreticisi gibi, toplumda geniş bir kitleye tekabül eden yığınların iâşesinin temini, Osmanlı Devleti için asayiş ve güvenlik problemlerinin

106 Reji döneminde Karadeniz bölgesinde tütün kaçakçılığı için bkz. Ali Karaca, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni”, *Tütün Kitabı*, İstanbul 2005, s. 56-85; Filiz Dıgıroğlu, s. 103-129; Batman, s. 48-73. Reji Döneminde Aydın vilayetinde tütün kaçakçılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Gökdemir, “Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi”, (doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994, s. 72-94.

doğması pahasına, hatta Reji'yi karşısına almak pahasına göz yumduğu bir hadise haline gelmiştir.¹⁰⁷

İskender Melhame'nin Selanik Reji nezaretinde müdürlüğe başladığı ilk aylarda, Reji işleri durgundu. Melhame'nin raporları sayesinde bölge hakkındaki malumat sahibi olan Reji Genel Müdürü Rambert'in hatıralarına bakmak, Selanik'te tütün kaçakçılığının boyutları hakkında bir fikir verecektir. "Selanik ve Manastır vilayetlerinde inhisarı muhafaza ederek inkişafını temin eylemeye ve kendilerini her türlü vergiden muaf addeden Arnavutluk'taki vahşi halka hulûl eylemeye mecburuz. Bunlar, hükümetin vergi tahsilatına karşı silahla mukâvemet ederler ve bâ-husus bize karşı büyük bir husûmet ve bürûdet göstermek lütfunu ibraz buyururlar. Şehirlerde kaçak tütün resmen imal ve fûruht olunur. Bâyi, dükkanında dolu bir tüfenk bulundurur. Kolcunun nazikane bir ihtarı bile tüfenginin isti'mâlîne sebebiyet verir. Ses çıkarmıyoruz ve tedbir olarak zür'râ'ın tütününü satın almaktan başka birşey yapamıyoruz. Zaten vaziyet gayet tehlikelidir. Bütün memleket hâl-i feverândadır. Şöyle bir yan bakanı o anda vururlar."¹⁰⁸

Tütün kaçakçılığı muhtelif şekillerde yapıldı; vilayette üretilen kaçak tütünler dışarıya çıkarılır, dışarıdan kaçak tütün getirilir veya içeride üretilen kaçak tütün vilayet dahilinde satışa sunulurdu. Selanik ve Trabzon vilayeti gibi tütünün bol miktarda üretildiği yerlerde bile dışarıdan kaçak tütün getirilip vilayette satılabilmektedir. Trabzon vilayetinde kaçakçılar vilayet dışından getirdikleri tütünleri, küçük paketler halinde hazırlayıp kahvehanelerde piyasaya sunuyorlardı. Kaçak tütünün piyasaya sürülmesi işinde yevmiyeyle tutulmuş kişiler kullanılıyordu. Önemli miktarda tütün üretilen bir alan olmasına karşın dışarıdan kaçak tütün getirilip satılması, vilayette tütün tüketiminin yoğunluğunu ve tüketiciye hizmet eden bir kaçak tütün piyasasının mevcudiyetini göstermektedir.¹⁰⁹ Bu tür örneklerle Selanik ve diğer birçok Osmanlı vilayetinde de rastlamak pekala mümkündü. Örneğin İştîp'teki bazı dükkanlarda kaçak tütünle imal edilip "fişenk" adı verilen paketler satılmaktaydı.¹¹⁰

Tütün kaçakçılığı Reji döneminde o kadar yaygınlaşmış ve alenileşmişti ki, toplumun her kademesinden kişilerin kaçakçılık hadiselerine karışması olağan vakalar haline gelmişti. Kaçakçılık hadiselerine karışan toplumsal tabakalardan en ilginç

¹⁰⁷ Dıġıroġlu, s. 106.

¹⁰⁸ Rambert, 238-39.

¹⁰⁹ Dıġıroġlu, s. 107.

¹¹⁰ Dükkanlarında Fişenk adlı kaçak tütün paketlerini satan esnafın listesi için bkz. BOA, TFRI M. 12/1147.

de askerler ve devlet görevlileridir.¹¹¹ Selanik vilayetine bağlı Katerin kazasıyla Cuva ve Korinoz köylerinde yapılan aramalarda çok fazla kaçak tütün ele geçirilmiştir. Selanik'in her yerinde olduğu gibi zikredilen bölgelerde de kaçakçılığın ilerlemekte olduğunun altı çizilmiştir. Reji kaçakçılığın artmasının başlıca sebebi olarak yerel idarecilerin kaçakçıların işlerini kolaylaştırmalarını göstermekte, yerel idarecileri suçlamaktadır.¹¹² Reji'nin bu suçlamaları üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti, Selanik askeri kumandanlığına yazdığı bir evrakta; Gevgili, Vidin ve Selanik'teki askeri ve mülki görevlilerin kaçakçılığa hiçbir şekilde karışmamaları gerektiğini ifade etmiştir.¹¹³ Aynı şekilde Selanik ve Manastır Reji nazırları ile Üsküp Reji müdürlüğüne yazılan belgelerde de kaçakçılığa karışan ya da kaçakçılığı meslek haline getiren devlet görevlileri ve askerler hakkında gerekli işlemlerin başlatılacağını ifade etmiştir.¹¹⁴

Selanik'te ve imparatorluğun birçok yerinde askerlerin tütün kaçakçılığına göz yumması veya bizzat kaçakçılık yapması ile ilgili örneklerle rastlamak mümkündür.¹¹⁵ Bunlardan birinde Selanik Reji Nazırı, Palanga ve Kratova'daki askerin ahaliye cebren kaçak tütün sattıklarını şu şekilde ifade etmiştir: "Palanga ve Kratova'da mütehaşşid efrad-ı şahane bir müddetten beri ahaliye suret-i cebriyede kaçak tütün satmakta oldukları gibi efrad-ı merkûmeden bazıları dahi Kratova kasabasında tedarik ettikleri müteaddid dükkanlarda aler-i memnuadan bulunan tütün kıymağa mahsus havanlarla alenen kaçak tütün kıymakta oldukları ve bu halin men'i..."¹¹⁶ Yine Selanik Reji nazırı Melhame'nin, "Selanik'e birçok esliha ve barut getirilmektedir. Bu kaçakçılık o kadar açıktan yapılıyor ki, polisin müşterek olduğunu zannetmemek muhaldir" ifadeleri Makedonya bölgesinde asker ve polisin tütün kaçakçılığını ne boyutlara taşıdığını göstermektedir.¹¹⁷ Reji

¹¹¹ Selanik'e bağlı Geyda ile Vardar arasındaki Kararımak köprüsü memurunun tütün kaçakçılarına ve muzır şahıslara yardım etmesi hakkında bkz. TFR.I.M... 11/1034, 28 M 1324/ 24 Mart 1906; Selanik Reji Nazırı İskender Melhame'nin tütün kaçakçılığı yapan posta seyyar memurlarının diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandırılmasını istemesi hakkında bkz. TFR.I.M... 13/1261, 16 N 1324/ 3 Kasım 1906.

¹¹² BOA, DH MKT 1755/97, 16 Ağustos 1306/28 Ağustos 1890.

¹¹³ BOA, Y.PRK BŞK 30/47, 11 Nisan 1309/23 Nisan 1893.

¹¹⁴ BOA, Y.PRK BŞK 30/56, Lef 3, 12 Nisan 1309/ 24 Nisan 1893.

¹¹⁵ Selanik'te askerler tarafından tütün kaçakçılığı yapılması ve bunlara karşı alınması gereken önlemlere dair bkz. BOA, YPRK ASK, 90/112, 12 Za 1310/ 28 Mayıs 1893; Selanik Reji Nazırı İskender'in Köprülü'ye gelen Priştine redif taburu askerlerinin alenen kaçak tütün sattıkları hakkındaki şikayeti için bkz. BOA, TFR. I. SL. 5/471, 3 Z 1320/ 3 Mart 1903.

¹¹⁶ BOA, TFR.I.AS, 9/873, 20 Teşrin-i evvel 1319/ 11 Kasım 1903.

¹¹⁷ Rambert, s.284-285.

müdürü Rambert'in askerlerin tütün kaçakçılığına karışmasını engellemek için askeri yetkililerden yardım istediği örnek ise oldukça çarpıcıdır:

“Arnavutluk’tan avdet eden askerler yanlarında mühim miktarda tütün getiriyorlar. Bunu, ziyanımıza olarak, şehirlerde perakende halinde satıyorlar. Bu ticareti men’ etmek kolay bir iş değil. Paşa’nın kulağıma yavaşça fısıldadığına göre, bu askerin zaten çok cüz’i olan maaşı muntazaman verilmiyor ve bu sebepten, isyan temâyülâtı müşâhede olunuyormuş. Dedi ki:

–Geçen gün yüzbaşının birisine, askeri tarafından Florina’ya getirilen tütünleri müsâdere etmesi için emir verdim. Asker hemen silaha sarıldı. Az kalsın yüzbaşmayı öldürüyorlardı. Ne yapayım? “Askere ne için kendini öldürtmedin?!” diye yüzbaşmaya çıkışamazdım ya!

Görüldüğü üzere Makedonya bölgesinde askerlerin tütün kaçakçılığına bulaşmasını önlemede devlet aciz kalıyordu.”¹¹⁸ Selanik Reji İdaresi, mülki amirlerin ve jandarmanın kolcuları engelleyerek kaçakçılığı teşvik ettiklerinden ve şirkete zarar verdiklerinden yakınmaktadır. Jandarma kumandanı ile alay emininin, vazifeleri kaçakçılığı önlemek olan kolculara karşı tutumları ve onları çeşitli vesilelerle etkisiz hale getirmeleri tütün “sarfiyatının tedenni” sebebi olarak gösterilmiştir.¹¹⁹ Reji Nazırı İskender Melhame, Rumeli müfettişliğine yazdığı bir evrakta Selanik’e ulaşan Üsküp şimendiferi posta muhafızlarından ve jandarmadan İsmail b. Hüseyin ile Mehmed b. Süleyman’ın yanında ele geçirilen 5 kilo kaçak tütünden dolayı aldıkları cezayı az bulduğunu ifade etmiştir. Suçluların “bu defalık” 48 saat hapsedilmelerini, suçlarına göre hafif bir ceza olarak görmüş, diğerlerine de “ibret-i müessire” oluşturacak derecede bir ceza verilmesini talep etmiştir.¹²⁰

Kaçakçılığın Nedenleri

Üreticiyi kaçağa sevkeden unsurların başında; Reji’nin satın alımlarda düşük fiyat vermesi, Reji’nin alımları zamanında gerçekleştirilmemesi ve Reji’nin üreticiden ucuza aldığı tütünü kendilerine pahalı satması gelmektedir. Tüketiciyi kaçak tütüne yönelten sebepler ise Reji tütününün halka pahalı gelmesi ve Reji paketlerindeki tütünün kalitesinin düşük olmasıdır.¹²¹

¹¹⁸ Rambert, s. 241-242.

¹¹⁹ BOA, DH MKT 2432/112, 5 Ş 1318/ 28 Kasım 1900.

¹²⁰ BOA, TFR.I.M.. 3/298, 12 Nisan 1320/25 Nisan 1904.

¹²¹ Priştine, Metroviçe ve Yenipazar’da incelemelerde bulunan Reji Genel müdür yardımcısı Mösyö Weyl kaçakçılarla mücadele için bir takım yeni uygulamalar başlatır. Reji

Reji fiyatlar hususundaki itirazlara ve şikayetlere şu şekilde yanıt vermektedir. Reji gerçek piyasa ile karaborsa arasındaki fiyat farkını kabul etmekte, ancak karaborsadaki fiyatla rekabet etmenin güçlüklerine dikkat çekip, kaçakçıların haksız rekabetiyle karşı karşıya bırakıldıklarından yakınmakta ve kendi satış fiyatlarının bu nedenle göze battığını ifade etmektedir. “İnhisârın ziyade hasılat vermesi adem-i rekâbetten nâsıdır/tekellerin gelirinin artması için serbest piyasada rakibinin olmaması gerekmektedir” cümlesi ile çok da haksız sayılmayacak bir serzenişini dillendirmektedir. Kaçakçılar aldıkları tütünleri hıfz ve imal ederken neredeyse hiç masraf yapmadıkları için cüzi bir kârla satabilmektedirler. Reji’nin sunduğu fiyatlarla kaçakçıların satış fiyatları arasındaki fark buradan kaynaklanmaktadır.¹²²

Satıcılar/bayiler maliyeti daha ucuz olan kaçak tütünü satmaya yönelmiş, halk da Reji’nin kalitesiz ve kötü tütünlerini içmektense kaliteli tütünle özdeşleşen kaçak tütünü içmeyi tercih etmiştir. Üreticilerin, Reji’nin fiyatlarını beğenmeyip tarladaki ürünlerinin kaliteli olanlarını tüccar ve kaçakçıya sattıktan sonra, geri kalanlarını Reji’ye satmayı tercih ettikleri de muhakkaktı. Halka kötü tütün satmakla suçlanan Reji ise kendini şöyle savunmuştur: Ülkede üretilen tüm tütünleri satın alma mecburiyeti nedeniyle kaliteli-kalitesiz tütün ayrımı yapamadığı için bu durum doğal olarak tütün paketlerine yansımıştır. Ancak şirketin hem fiyat hem de paketlerdeki tütün kalitesi ile ilgili öne sürdüğü gerekçelerle karşı karşıya kalması yine şirket politikalarından kaynaklanan bir durumdu. Şirket üreticiye daha adil fiyatlar ve daha cazip koşullar sağlasaydı, bu durum tütün paketlerinin satış fiyatlarına ve kalitelere başka türlü yansiyabilirdi.

Kaçakçılık Selanik vilayetinde nerelerde yaygındı? Şirketin kolcu istihdamının yoğunlaştığı Toyran, Demirhisar ve Kavala kazalarında kaçakçılığın yaygın olduğu ya da bu bölgelerin kaçakçılık güzergahlarında yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Tütün kaçakçılığının Selanik vilayetinin kırsal, şehir, sınır, liman hangi bölgelerinde karşılaşılabildi? Saydığımız tüm alanlarda tütün kaçakçılığına dair birçok örnek görmek mümkündür ama özellikle şu alanda kaçakçılık yoğunlaşmıştır gibi bir bulguya henüz rastlamadık. Kaçak tütün pazarı hangi bölgede oluşmuştu ve kaçak tütün talebi nereden geliyordu?

İdaresi’nin tütün kaçakçıları ile rekabet etmek için bulduğu yöntemlerden biri satın alım gücü düşük ahaliye 20 sigaralık paketler imal edip 10 paraya satmaktır. Bu tedbirle birlikte halkın kaçak tütüne “ucuz” gerekçesiyle rağbet etmesinin önüne geçileceğini düşünen Reji, Osmanlı Devleti’nden köylerde ve Reji memurları için güvenli olmayan yerlerde bu küçük paketlerin satışının gerçekleşmesi için yardım ister. Reji’nin bu talebine Osmanlı Devleti olumlu cevap verir ve Reji memurlarının güvenliğini sağlar. BOA, TFR-1 KV 204/20387, 24 Haziran 1324/ 7 Temmuz 1908.

122 BOA, YEE, 11/17, Lef 2, 13 Ca 1307/5 Ocak 1890.

Tütün kaçakçılığı ağırlıklı olarak karadan yapılmakta, ancak denizde de kaçakçılık hadiselerine sıkça rastlanmaktadır. Denizden yapılan kaçakçılığı önlemek üzere Reji faaliyete başladığı ilk yıllardan beri çeşitli önlemler almıştır. Selanik ve Aydın vilayetleri gibi denize kıyısı olan vilayetlerde görev yapmak üzere “tarassud kayıkları” görevlendirmiş, kaçakçılıkla mücadele etmiştir.

Reji’nin Kaçakçılıkla Mücadele Yöntemleri

Kaçakçılarla mücadelede ilk başvuru olan yöntem nasihate başvurmak, ama bu yöntem genellikle izinsiz üretime teşebbüs eden çiftçiler için kullanılmaktadır. Reji İdaresi kaçakçılıkla mücadelede ikinci olarak istihbarat sistemine dikkat çekip, Reji ajanlarını tütün üretim alanlarında ve kaçakçılık güzergâhlarında bulunduruyor ve bu yöntemi sıklıkla kullanmayı tercih ediyordu. Üçüncü ve en meşhur olan yöntemi ise kolcular vasıtasıyla kaçak tütün takibatı yaptırmak ve kaçakçıları devlete bildirerek cezalandırılmalarını sağlamaktır.

Reji’ye göre; kaçak takibindeki başarısızlığın ana nedeni Reji kolcularının zabıta/asker kadar yetkili ve yetkin olmamasıdır. Şirket ısrarla kaçak takibinde Reji’nin emrine asker verilmesini istiyordu. Tütün kaçakçılarının takibinde ve yakalanmasında asker istihdamını uygun bulmayan Seraskerlik, kaçak takibi askerin asli vazifesi olmadığı için bu işle jandarmanın görevlendirilmesinin doğru olacağını ifade etmiştir. Seraskerliğe göre “asker-i şahanenin kaçak takibinde görev almasının, kaçakçılarla çıkan çatışmalarda ölüm olaylarının artması, askerin “tebriye-i askeriye” sine halel gelmesi, tütün kolcularıyla Osmanlı ordusu neferlerinin ötede beride birlikte görülmesinin kaçak olayından daha zararlı olması” gibi birçok sakıncası vardı. Bu son madde, halkın gözünde ordu imajının olumsuz etkilenmesi anlamına gelmekteydi; askerin yabancı sermayeli bir şirketin elemanı gibi görülmesi ve görev yapması, halkının gözünde ordunun ve devletin prestij kaybına neden olabilirdi.¹²³ Şirket devamlı gayretlerine rağmen tütün kaçakçılığını bertaraf edememiş kaçakçılıkla mücadele için kurduğu kolculuk teşkilatının faaliyetleri ile anılır hale gelmişti.

Reji’nin Kaçakçılıkla Mücadele Örgütü: Kolculuk

Kolculuk Osmanlı toplumuna daha önceden girmiş bir kavram olmakla birlikte, toplumsal hayatta yerini Reji ile birlikte almış ve artık “kolcu” denince Reji’den başka bir şey akla gelmez olmuştur. Kolcular daha önceleri Rüşumat idarelerinde, Düyûn-ı Umûmiye’de ve gümrüklerde güvenlik ya da kontrol amaçlı kullanılan

¹²³ Dıĭıroĭlu, s. III.

görevlilerdi.¹²⁴ Reji ile birlikte kullanım sahaları daha da genişleyen kolcular, kaçak takibindeki abartılı hareketleriyle de halkın zihninde olumsuz bir yer edinmişlerdir. Kolcular tarladaki üretimin kontrol altında tutulmasından legal/illegal tütün ticaretinin takibine ya da tüketimin kontrol edilmesine kadar her aşamada görev yapmaktaydı. Reji'nin kolculuk sistemini geliştirmesinin en önemli nedeni, kaçak tütün satışlarını engellemek, böylece şirketin daha fazla kâr etmesini sağlamaktır. Şirket faaliyette bulunduğu süre içinde, kolculuk kadar tartışılan ve eleştirilen başka bir kurum olmamıştır. İlk başlarda “derme çatma süvarilerden” oluşan Reji kolcuları zaman içinde tekâmül ederek güçlü ve teşekküllü birlikler haline gelmiş, silahlı kaçakçı çetelerini takip etmek için aynı şekilde silahlanmış, kaçakçıların at kullanmaları üzerine atlı kolcu birlikleri oluşturulmuş, en sonunda da kadın kaçakçıları takip etmek için kadın kolcuların istihdam edilmesine kadar gidilmiştir. Kolculuk kariyerinin en alt basamağında yaya kolculuğu varken en üstte kolbaşılık hatta Reji süvari kolbaşılığı vardır.¹²⁵

Reji şirketinin önemli tütün üretim merkezlerinde kolculuk teşkilatı için yaptığı masrafları görmek, kaçakçılığı önleme çabalarının şirkete maliyetini göstermesi açısından ilginç olacaktır. Aşağıdaki tabloda Selanik, İzmir, Bursa, Samsun gibi önemli tütün üretim merkezleri ile birlikte tütün ticaretinin ve Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'da şirketin kolculuk teşkilatı için yaptığı masraflar gösterilmektedir. Tabloya göre en fazla gözetim masrafının İstanbul'da ve İzmir'de yapıldığı görülmektedir. Bu bölgeleri sırasıyla Selanik, Bursa ve Samsun izlemektedir.

124 Düyûn Umûmiye şikayete konu olan ve suçlu sabit olan kolcularının işine son vermek ya da değiştirmek suretiyle cezalandırmıştır: işten çıkarma sebepleri arasında her türlü görevi kötüye kullanma vardı: 28 yaşındaki Zıhna kolcusu İsmail “resm-i miri hasılatından zımmetine akçe geçirdiği” için; 45 yaşındaki Yanya müdüriyeti kolcusu Haydar “gelip geçen yolculardan bahşiş namıyla para alması”, 20 yaşındaki Gevgili idaresi kolcusu Ali “zımmeti zuhur etmesi”, 27 yaşındaki Nevrekep idaresi kolcusu İbrahim “[1]303 senesi istimâresine fesad karıştırdığı” için işten çıkarılmıştı. *Rehber-i Muamelat-ı Düyûn-ı Umûmiye*, s. 1014, 1018 ve 1020.

125 Bursa ve Samsun'daki iki kolcunun tercüme-i hali üzerinden Reji kolcuları, kimlikleri ve kariyerlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yüksel, “Türkiye’de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlinde Anlama Denemesi”, *Kebikeç*, 34 (2012), s. 185-199. Aydın vilayetindeki Reji kolcularının sosyal statüleri hakkında bkz. Gökdemir, 116-119.

Tablo 3: Reji Şirketi'nin 1885-1892 yılları arasında kolculuk teşkilatı masrafı (Altın lira)

	1885-1886	1886-1887	1890-1891	1891-1892
İstanbul	2.244.676	2.083.156	2.774.085	2.927.059
Selanik	1.435.001	1.343.566	1.129.151	1.201.714
Samsun	1.030.042	909.319	840.869	930.000
İzmir	2.691.553	2.640.708	2.192.551	2.235.979
Bursa	1.160.117	1.112.136	1.054.700	1.144.399

Kaynak: Gökdemir, s. 102-103.

Selanik vilayet salnamelerinde, Selanik Reji İdaresi kadrosunda kolcuların özellikle zikredildiği ve sayıca dikkati çeken iki bölge vardır: 6 süvari ve 5 piyadesiyle toplam 11 kolcu ile Toyran (h. 1303)¹²⁶ ve 41 kişilik toplam kadrosunun 11'nin kolculara ayrıldığı Kavala (h. 1322). 1885-1886'da 2 kolcusu ile Tıkveş kazası ve kolcubaşı Kosti Ağa ile de Siroz sancağı Reji İdaresi kayıtlara geçmiştir. 1892-1893'te Yenice-i Vardar Reji İdaresi, 10 piyade ve 4 süvari kolcu istihdam etmişti. Aynı yıl Demirhisar Reji İdaresi 3 kolcunun yanı sıra ilk defa "Reji gardiyanı" olarak kayıtlara geçen bir görevli istihdam etmiştir.¹²⁷ Tam olarak gardiyanın kolcudan farkını bilemesek de Demirhisar Reji Gardiyanlığı'nı Hacı Hüseyin Efendi'nin yaptığı bilinmektedir. Aynı yıl Menlik kazası kolcusu Elmas Ağa ile Sarışaban kazası kolcusu İbrahim Ağa'dır. 1904-1905'te Toyran Kazası Reji Kolcubaşısı Vehbi Efendi, Petriç kolcusu Ahmed Pehlivan ve Şaban Ağa ile Demirhisar kazası Reji kolcuları kayıtlara geçmiştir. Demirhisar Kazası'nda 5 Reji kolcusu görev yaparken Demirhisara bağlı Perveri (?) nahiyesinde sadece kolcu istihdamı yapılmıştır. 3 adet Reji kolcusu dışında Reji adına hareket eden herhangi bir memurun bulunmayışı bu nahiyede kaçakçılığın yoğun olduğunu veya bu nahiyenin kaçakçılık güzergahında yer aldığını düşündürmektedir.

Reji kolcuları ve davranışları ile ilgili gerek Pera basını gerekse Babıali gazetelerinde birçok habere rastlamak mümkündür. *Levant Herald* gazetesi "Selanik'ten Notlar" başlığı altında bir Reji kolcusunun gece yarısı Langaza'daki bir dükkana izinsiz girişi

¹²⁶ 1322 tarihli Selanik salnamesinde Toyran'da sadece Kolcubaşı Vehbi Efendi'nin ismi zikredilmiş diğer kolcuların ismi verilmemiştir. Toyran'da ilk başından beri ciddi bir kolcu istihdamı yapıldığı görülmektedir ki bu bölgede bütün kaçakçılığının yoğun olduğunu gösterir.

¹²⁷ Daha sonraki yıllarda 1315 tarihli Selanik salnamesinde Cuma-i Bala Reji İdaresi'nde 1 gardiyanın, 1325 salnamesinde ise yine Cuma-i Bala'da 1, Kavala'da 2 gardiyanın istihdam edildiği görülmektedir.

üzerine, oradaki gençlerle yaşadığı arbeye de öldürüldüğü haberini vermektedir.¹²⁸ Reji kolcularının tütün aramaları sırasında halkı rahatsız eden birçok taşkınlıkları olduğu gibi, genel ahlaki kuralları çiğnedikleri de olmuştur. İstanbul'daki en önemli gazetelerden *Tarık*'e Selanik'ten gönderilen bir mektupta kolcuların kadınların üzerlerini aramasından duyulan rahatsızlık şöyle dile getirilir:

“Şehrimizde Reji kolcularının öteden beri ettikleri münasebetsizliğe bir zamime-i müteessife olarak araba ile geçip giden bir takım muhadderat-ı İslamiyeyi sokak ortalarında açık saçık bir halde cebren arabadan indirip tütün yoklamak bahanesiyle iz'ac eyledikleri kesretle görülüp işitiliyor. Fesubhanallah daha neler göreceğiz; neler işiteceğiz bilemeyiz ya! Mademki araba ile hanelerine giden kadınlardan da tütün arattırılması Reji'nin nizam-ı mahsusundan imiş. O halde Selanik Reji İdaresi haysiyet ve iffet-i İslamiyeyi muhafaza için kadınlara kadından bir kolcu tayin etse olmaz mı? Bu halin devamı her aile ashabını cidden teessüf ve dağdar ettiği cihetle ileride maazallah bu yüzden büyük bir fenalığın melhuz bulunduğu elbette isti'bad olunamaz. Binaenaleyh muhterem gazeteleri vasıtasıyla enzar-ı hamiyet ve dikkat-i celbe vicdanen mecburiyet hissolundu. İşte bu saika-i vicdan ile yazılan varakacığının derc ve neşrini insaniyet namına rica ederim”.¹²⁹

Reji kolcularının şehir içinde silah taşımalarından dolayı Selanik vilayet merkezinde birkaç defa huzursuzluk veren olayların meydana gelmesi üzerine mahalli idare Reji'yi uyarmıştır. Hatta bir defasında kolcuların attıkları silahlardan birinin askeri hastane penceresinden içeriye girmesi üzerine kolcuların şehir içinde silah taşımamaları mahalli reji nezaretine bildirildiği halde Reji bu talebe şiddetli itiraz etmiştir. Selanik vilayeti yöneticileri de İstanbul'daki merkezi yönetimi şehir içinde kolculara silah taşıttırılmaması hakkında Reji idaresine tebligatta bulunması için tazyik etmeye başlamıştır.¹³⁰

Selanik'teki Reji memurlarının kaçak arama vesilesiyle bazı rahatsız edici faaliyetleri ve bu hususların izalesine dair devletin ilgili birimlerinde birçok yazışma yapılmıştır.¹³¹ Reji kolcularından rahatsız olan sadece halk, tüccar ya da üretici değildi. Selanik'te başta demiryolu şirketi olmak üzere şirketler ve limandaki depo sahipleri de kolcuların tütün arama izinlerinin kapsamını tartışmaya

¹²⁸ *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 February 1901.

¹²⁹ *Tarık*, 9 Eylül 1885.

¹³⁰ BOA, DH MKT 1405/68, 22 C 1304/ 18 Mart 1887.

¹³¹ Bu tür bir yazışma ve Selanik Reji Nazırının suçlanan kolcu hakkındaki cevabı için bkz. BOA, TFR. I.MKM. 2/131, 25 M 1321/ 23 Nisan 1903.

açmışlardır.¹³² Tesis edildikleri andan itibaren kolcular ve davranışları tartışılan bir mesele olsa da, Reji şirketi faaliyette bulunduğu süre boyunca Selanik'te ve Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde şirket adına görev yapmışlardır.

Sonuç Yerine

Görüldüğü üzere Selanik ekonomisinde tütün son derece önemli bir tarımsal üründür. Selanik kırsalının ürettiği tütünün ticareti, Selanik ekonomisinin uluslararası pazarlarla bağlantısını hızlandırmış, vilayete bu anlamda bir canlılık getirmiştir. Tütün sektörüne XIX. yüzyılın son çeyreğinde Reji katıldığında Selanik piyasasındaki tüm aktörler bundan etkilenmiştir. Reji özelde kolcuları, genelde ise yabancı sermayeli bir şirket olarak bizatihi kendi varlığı ile Selanik vilayetinde son derece etkili olmuş bir kurumdur. Reji şirketinin vilayetin sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkisi anlaşılmadan Selanik tarihinin eksik kalacağı şüphesizdir. Tütün üreticileri, tüccarları, ameleleri, tütün tüketicileri gibi toplumun birçok kesiminin hayatını yakından ilgilendiren Reji Şirketi'nin Selanik tütün piyasasındaki tüm aktörleri dolaylı olarak ve değişik biçimlerde etkilediği bu makalede bir nebze de olsa anlatılmaya çalışılmıştır.

Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)

Öz ■ XIX. yüzyıl Selanik ekonomisinde tütün son derece önemli bir tarımsal üründür. Selanik kırsalında üretilen tütünün ticareti, Selanik ekonomisinin uluslararası pazarlarla bağlantısını hızlandırmıştır. Tütün sektörüne XIX. yüzyılın son çeyreğinde Reji Şirketi dahil olduğunda başta tütün çiftçileri olmak üzere işçiler, tüccarlar ve şirketler yani Selanik piyasasındaki tüm aktörler bundan dolayı olarak ve değişik biçimlerde etkilenmiştir. Bu makale Selanik'teki tütün ziraati ve ticaretinin Reji öncesi ve sonrasındaki durumunu, Selanik ekonomisindeki ayrıcalıklı yeri ile tütün fabrikasını ve Reji uygulamaları çerçevesinde 'tütün kaçakçılığı' meselesi ile Reji'nin kaçakçılığı sona erdirmeye çabalarından biri olan 'kolculuk' teşkilatı ve uygulamalarını incelemektedir. Anahtar kelimeler: Selanik, tütün, tüccar, çiftçi, işçi, fabrika, tütün kaçakçılığı, kolcu, Reji.

¹³² *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 July 1898.

SELANİK EKONOMİSİNDE UNUTULMUŞ BİR ALAN:
TÜTÜN ÜRETİMİ, TİCARETİ VE REJİ (1883-1912)

EK 1

Selanik Reji Nezareti Teşkilatı

Selanik Reji Nezareti	
Nazır	İskender Melhame
Muavin	Babnist Abdullah Efendi
Ser muhasip	Evaniki Babi Efendi
Katib-i hususi	Sakilaridis Efendi
Muhasib	Lambropolo Efendi
Muhasib	Frerik Karban Efendi
Muhasib	Saltıl Efendi
Muhasib	Konsta Efendi
Muhasebe Katibi	Ali Rıza Efendi
Katib	İhsan Bey
Muvakkat Muhasebe Katibi	Kalosa Efendi
Muvakkat Muhasebe Katibi	Raut Efendi
Muvakkat Muhasebe Katibi	Andoniyadis Efendi
Sandık Emni	Dimitri Ojenidis Efendi
Muavin	Tomasideri Efendi
Umur-ı hukukiye müdürü	Şükrü Efendi
Nezaret deavi vekili	Leon Feraci Efendi
Katib	Osman Efendi
Katib	Hasan Fehmi
Tahrirat-ı Türkiye Baş Katibi	Hayım Salim Efendi
Muavin	Sıdkı Bey
Evrak memuru	Şefik Efendi
Tahrirat-ı Fransaviye Baş Katibi	Alfred Laovral Efendi
Katib	Mehmed Bey
Katib	Abdurrahman Mehdi Ef.
Revizör	Mehmed Bey
Revizör	Sakratansa Efendi
Revizör	Pol Öjenidis Efendi
Ziraat Kalemi müdürü	Avman Efendi
Katib	Gadin Efendi
Katib	Esmolenski Efendi
Katib	Fabyani Efendi
Ziraat Memuru	İzak Modyano Efendi
Ambar muhasibi	Abot Efendi
Muavin	Arlo Efendi
Ambar memuru	Biyanki Efendi
Sarfiyat deposu memuru	Lombardo Efendi

Muavin	Raji Efendi
Muhasib	Gorki Kazancı Efendi
Sarfıyat deposu	Alalof Efendi
Muhammin	Benaki Sideris Efendi
Ser Muhafaza memuru	Cafer Sadık Efendi
Muhafaza müfettişi	Ali Rıza Efendi
Muhafaza müfettişi	Balo Efendi
Reji Fabrikası	
Direktör	Emil Marşal Efendi
Kontrol Memuru	Jojeff Roso Efendi
Muhasib	Burkciyan Efendi
Karaferiye, Kesendire, Usturumca, Tıkveş, Raz- lık Kazası	-
Aynaroz Kazası Reji Memuru	Eşterebu Karababer Ef.
Avrathisarı Kazası Reji Memuru	Sadullah Efendi
Katib	Said Efendi
II. Katib	Tevfik Efendi
Toyran Kazası Reji Memuru	Selim Efendi
Katib	Yakup Ef.
Kolcubaşı	Vehbi Efendi
Katerin Kazası Reji Memuru	Fazıl Bey
Katib	Ali Rıza Efendi
Yenice-i Vardar Reji Memuru	Mehmed Efendi
Katib	Nazif Efendi
Gevgili Kazası İdaresi	
Memur	Artur Abdullah Efendi
Katib	İsmail Efendi
Muhammin	Molla Numan ve Ali Ağa
Ambarcı	Nako Ağa
Langaza Kazası Reji İdaresi	
Memur	Osman Edib Efendi
Katib	Edhem Efendi
Vidin Kazası Reji İdaresi	
Memur	Nuri Efendi
Katib	Tahsin Efendi
DRAMA SANCAĞI REJİ İDARESİ	
Müdür	Dimitri Kablidi Efendi
Muhasebeci	Konstantin Paskalidi Ef.
Muavin	Mihail Fese Efendi
Sandık emini	Yanko Yuvanidi Efendi
Mübayaa memuru birinci muavin	Gorki Çimo Efendi
İkinci Muavin	Yorgi Papadimitri Efendi
Ambar memuru	Kondonaki Efendi

SELANİK EKONOMİSİNDE UNUTULMUŞ BİR ALAN:
TÜTÜN ÜRETİMİ, TİCARETİ VE REJİ (1883-1912)

Lisan-ı Türki katibi	Mustafa Sabri Efendi
Kontrol katibi	Salih Mehmed Efendi
Kantar Katibi	Andonaki Efendi
Praveşte Kazası Reji İdaresi	
Müdür	Edvar Arnol Efendi
Muhasebeci ve Sandık Emni	Militiyadi Efendi-Hırşidyadi Efendi
Muhaberat-ı Türkiye Katibi	Mehmed Efendi
Yeşil (?) Memuru	Ahmed Efendi
Sarı Şaban Kazası Reji Memuru	Ahmed Efendi
Katib	Bekir Efendi
Kavala Kazası Reji Nezareti	
Nazır vekili ve müfettiş	Espiraki Efendi
Muhasebeci	Rusuni Efendi
Muavin	Yusuf Efendi
Muavin	Asım Bey
Diğeri	Culyani Efendi
Refiki	İlya İkonomi
Sandık emini	Morapito Efendi
Tahrirat-ı Türkiye Katibi	Hamdi Efendi
Fransızca Tahrirat Katibi	İngilidi Efendi
İhracat Ambar Müdür	İstavri Efendi
İhracat Ambar Katibi	Vaşıl Efendi
Ziraat Müdürü	Vafapulo Efendi
Ziraat Katibi	Faço Efendi
Kantar Katibi	Hafız Abdullah Efendi
Kantar Katibi	Hüseyin Efendi
Kantar Katibi	Hafız Hüseyin Efendi
Ziraat Katibi	Tevfik Efendi
Tahrir Memuru	Atıf Efendi
Aşar Memuru	Sava Kasa Efendi
Aşar Katibi	Ziya Efendi
Aşar Katibi	Yanko Efendi
Ambarcı	Mifroyic Efendi
Mukayyid	Yorgi Andoniyadi Efendi
Muavin	Karbonaro Efendi
Ambar müdürü	Kostantinidi Efendi
Refiki	Nikolayidi Efendi
Mübayaa memuru	Manasi Efendi
Muhafaza ve satış memuru	Kostaki Ayneos Efendi
Muhafaza katibi	Kuraki Efendi
Ser muhafaza	Ferhad Ağa
Kolcu	11 adet

SİROZ SANCAĞI REJİ İDARESİ	
Müdür	Dimitriyanos Efendi
Muhasebe memuru	Mihalaki Efendi
Tütün mübayaa memuru	Dimitri Marmara Efendi
Tütün mübayaa memuru muavini	Todoraki Efendi
Ambar memuru	İliya Efendiriş Efendi
Ambar memuru muavini	Nikola Penkolçe Efendi
Deavi vekili	Nazif Efendi
Tahrirat daimi memuru	Hüseyin Efendi
Petriç Kazası Reji İdaresi	
Memur	Ahmed Efendi
Katib	Mihail Efendi
Kolcu	Ahmed Pehlivan
Kolcu	Şaban Ağa
Demirhisar Kazası Reji İdaresi	
Reji memuru	Tevfik Efendi
Kolcu	5 adet
Perveri nahiyesi Reji memuru	Said Efendi
Kolcu	3 adet
Cuma-i Bala Kazası Reji İdaresi	
Müdür	Mekki Efendi
Katib	Fehim Efendi
Kantarçı	Rüşdü Efendi
Zıhna Kazası Reji Memuru	İbrahim Bey
Katib	Şaban Efendi
Nevrekep Kazası Reji İdaresi	
Müdür	Krali Efendi
Muhasebeci muavini	İrakli Efendi
Katip	Vasıf Efendi
Menlik Kazası Reji memuru	Ahmed Efendi
TAŞOZ SANCAĞI	-

Kaynak: *Salname-i Vilayet-i Selanik 1322.*

SELANİK EKONOMİSİNDE UNUTULMUŞ BİR ALAN:
TÜTÜN ÜRETİMİ, TİCARETİ VE REJİ (1883-1912)

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.MTZ04 50/30.
BOA, AMKT. MHM 691/27.
BOA, BEO 1929/144627.
BOA, BEO 2059/154425.
BOA, BEO 2316/173660.
BOA, BEO 2374/178014.
BOA, BEO 2577/193271.
BOA, BEO 3988/299081.
BOA, BEO 626/46916.
BOA, BEO 89/6609.
BOA, DH MKT 1369/78.
BOA, DH MKT 1382/12.
BOA, DH MKT 1405/68.
BOA, DH MKT 1433/50.
BOA, DH MKT 1450/18.
BOA, DH MKT 1747/34.
BOA, DH MKT 1758/62.
BOA, DH MKT 1768/22.
BOA, DH MKT 1755/97.
BOA, DH MKT 1924/16.
BOA, DH MKT 2429/65.
BOA, DH MKT 2432/112.
BOA, DH MKT 2659/28.
BOA, DH.İD 95-1/58.
BOA, ŞD 2523/8.
BOA, ŞD 2921/34.
BOA, TFR I.M. 4/391.
BOA, TFR. I. SL. 183/18282.
BOA, TFR. I. SL. 5/471.

BOA, TFR. I. SL.11/1032.
BOA, TFR. I.MKM. 2/131.
BOA, TFR.I.A... 2/177.
BOA, TFR.I.AS, 9/873.
BOA, TFR.I.KV 130/12952.
BOA, TFR.I.KV 83/8258.
BOA, TFR.I.KV 85/8407.
BOA, TFR.I.M.. 3/298.
BOA, TFR.I.M... 11/1034.
BOA, TFR.I.M... 13/1261.
BOA, TFR.I.M... 21/2092.
BOA, TFR.I.SL 48/4775.
BOA, TFR.I.SL. 12/1141.
BOA, TFR-ı KV 204/20387.
BOA, TFRI M. 12/1147.
BOA, Y.PRK BŞK 30/47.
BOA, Y.PRK BŞK 30/56.
BOA, Y.PRK. ASK, 227/86.
BOA, Y.PRK ASK, 90/112.
BOA, YEE, 11/17.

Rehber-i Muamelat-ı Düyyûn-ı Umûmiye.

Salname-i Vilayet-i Selanik 1307.

Salname-i Vilayet-i Selanik 1312.

Salname-i Vilayet-i Selanik 1322.

Salname-i Vilayet-i Selanik 1325.

Tarik, 9 Eylül 1885.

The Levant Herald and Eastern Express, 18 February 1901.

The Levant Herald and Eastern Express, 20 May 1901.

The Levant Herald and Eastern Express, 4 July 1898.

The Levant Herald and Eastern Express, 16 November 1887.

Yayınlanmış Eserler

- Ahmet Şerif: *Anadolu'da Tanin c. I*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999.
- Anastasiadou, Meropi: *Selanik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998.
- Argıt, C. E.: “Kavala Tütün Kongresi”, *Türk Kültüründe Tütün Sempozyumu* (22-23 Ekim 1998), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi).
- Arslan, İsmail: *Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2010.
- Autheman, Andre: *Bank-ı Osmani-i Şahane*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi 2002.
- Batman, Mustafa: Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire 1883-1914, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Şehir University 2013.
- Dıgıroğlu, Filiz: *Trabzon Reji İdaresi*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi 2007.
- Doğruel, Fatma-Suut: *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul: Tekel 2000.
- Gökdemir, Oktay: Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi 1994.
- İpek, Nurdan: *Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2011.
- Karaca, Ali: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni”, *Tütün Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2005, s. 56-85.
- Kobakizade İsmail Hakkı Bey, *Bir Mübadilin Hatıraları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2008.
- Küçükceran, Zeynep: “Agrarian Economy and Primary Education in the Salonican Countryside in the Hamidian Period (1876-1908)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Boğaziçi University, 2012.
- Küçükceran, Zeynep: “II. Abdülhamid dönemi Selanik Kırsalında Tarım Ekonomisi ve Eğitim İlişkisi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 16, (İstanbul 2013), s. 7-40.
- Nacar, Can: “Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar: 1905 Kavala Grevi”, *Toplumsal Tarih*, 213 (İstanbul 2011), s. 38-42.
- Nacar, Can: Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Newyork:Binghamton University 2010.
- Noviçev, A. D.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Ankara: Onur Yayınları 1979.

SELANİK EKONOMİSİNDE UNUTULMUŞ BİR ALAN:
TÜTÜN ÜRETİMİ, TİCARETİ VE REJİ (1883-1912)

- Ökçün, A. G.: “1911 yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler”, *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara 1997, s. 205-211.
- Parvus Efendi, *Türkiye’nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye’nin Borçları ve Islahı*, İstanbul: Şems Matbaası 1330.
- Quataert, Donald: *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, trc. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları 1987.
- Quataert, Donald: “Selanik’teki İşçiler 1850-1912”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, (der. Donald Quataert, Eric Jan Zürcher), İstanbul: İletişim Yayınları 1998, s. 97-122.
- Quataert, Donald: ‘İlk Fabrika Bacaları’, *Selanik (1850-1918) ‘Yahudilerin Kenti’ ve Balkanların Uyanışı*, (haz. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları 2001, s. 186-204.
- Rambert, Lui: *Abdülhamit Dönemine Ait Gizli Notlar*, (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Ark Yayınları 2011.
- Shechter, Reli: *Smoking, Culture and Economy in The Middle East*, London-Newyork 2006.
- Türker, Orhan: “Osmanlı Yönetiminin Son Yıllarında Selanik’te Sanayi ve Ticaret”, *Tarih ve Toplum*, 32/188, (İstanbul 1999), s. 91-94.
- Uzer, Tahsin: *Makedonya’da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1979.
- Yetkin, Sabri: *Ege’de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Yıldız, Özlem: “20. Yüzyılın Başlarında Selanik Limanı’nda Deniz Ticareti”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII/24, (İzmir 2012), s. 42-43.
- Yılmaz, Fehmi: *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- Yüksel, Ahmet: “Türkiye’de Tütüncülerin Kaçakçılışma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlinde Anlama Denemesi”, *Kebikeç*, S. 34, (Ankara 2012), s. 185-199.